

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**Національний авіаційний університет**

**О.В. Оніщенко**

## **СІМЕЙНЕ ПРАВО**

**Навчальний посібник**

**VIVERE!**  
**VINCERE!**  
**CREARE!**

**Київ 2009**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
Національний авіаційний університет

О.В. Оніщенко

## СІМЕЙНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Київ  
Видавництво Національного авіаційного університету  
«НАУ-друк»  
2009

УДК 347.61/.64(075.8)  
ББК Х404.5я7  
0587

Рецензенти: *В.О. Заросило* – канд. юрид. наук, доц. (Академія управління МВС України);  
*Г.Г. Забарний* – канд. юрид. наук, доц. (Національний університет державної податкової служби України);  
*В.П. Шумський* – канд. юрид. наук, проф. (Національний авіаційний університет).

*Затверджено методично-редакційною радою Національного авіаційного університету (протокол № 10 від 14.02.2008).*

**Онiщенко О.В.**

0587

Сімейне право : навч. посіб. / О.В. Онiщенко. – К. : Видавництво Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2009. – 112 с.

ISBN 978-966-598-511-2

У пропонованому посібнику стисло викладено основні питання курсу сімейного права, зокрема такі, як сім'я, шлюб, особисті немайнові та майнові відносини подружжя, права та обов'язки батьків і дітей тощо.

Для студентів спеціальності 6.060100 «Правознавство», аспірантів і викладачів вищих навчальних юридичних закладів освіти.

УДК 347.61/.64(075.8)  
ББК Х404.5я7

ISBN 978-966-598-511-2

© Онiщенко О.В., 2009



---

---

## ЗМІСТ

---

---

<b>ВСТУП</b> .....	
<b>Тема 1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ, МЕТОД СІМЕЙНОГО ПРАВА. ДЖЕРЕЛА СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА</b>	
1. Поняття сімейного права та його місце в системі сучасного права України .....	6
2. Предмет і метод сімейного права .....	8
3. Принципи сімейного права .....	10
4. Джерела сімейного законодавства .....	14
<b>Тема 2. СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ</b>	
1. Поняття та види сімейних правовідносин .....	20
2. Суб'єкти сімейних правовідносин .....	22
3. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків .....	23
4. Поняття та класифікація юридичних фактів у сімейному праві .....	24
<b>Тема 3. ПОНЯТТЯ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ. ПОРЯДОК УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ</b>	
1. Історичні форми сім'ї та шлюбу .....	26
2. Поняття і характерні ознаки сім'ї .....	28
3. Поняття і правова природа шлюбу .....	28
4. Умови вступу до шлюбу .....	29
5. Державна реєстрація шлюбу, її правове значення .....	32
<b>Тема 4. ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ. ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ</b>	
1. Поняття та підстави припинення шлюбу .....	34
2. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання .....	36
3. Правові наслідки розірвання шлюбу .....	39
4. Режим окремого проживання подружжя (сепарації): підстави, порядок встановлення та правові наслідки .....	41
5. Поняття та правова природа недійсності шлюбу. Підстави недійсності шлюбу .....	41
6. Правові наслідки недійсності шлюбу .....	45
<b>Тема 5. ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ПОДРУЖЖЯ</b>	
1. Поняття та загальна характеристика особистих немайнових прав та обов'язків подружжя .....	47
2. Види особистих немайнових прав і обов'язків подружжя .....	48

## **Тема 6. МАЙНОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ**

1. Загальна характеристика майнових відносин подружжя .....	52
2. Правовий режим майна, що є особистою приватною власністю подружжя. Підстави набуття .....	53
3. Правовий режим спільної сумісної власності подружжя .....	57
4. Правила розпорядження спільним майном подружжя .....	61
5. Поділ майна подружжя. Способи, порядок поділу та визначення розмірів часток кожного з них .....	61
6. Шлюбний контракт: поняття, зміст, порядок укладення .....	64
7. Права та обов'язки подружжя з утримання .....	66

## **Тема 7. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ МАТЕРІ, БАТЬКА І ДИТИНИ**

1. Походження як підстава виникнення правовідносин між батьками та дітьми. Правила реєстрації народження дитини .....	69
2. Визначення походження дитини .....	70
3. Особисті немайнові права і обов'язки дітей .....	76
4. Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав .....	81
5. Правовідносини батьків і дітей з приводу майна .....	84

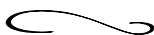
## **Тема 8. ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЩО ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ БАТЬКІВ**

1. Поняття і сутність усиновлення. Суб'єкти усиновлення .....	86
2. Порядок та правові наслідки усиновлення .....	92
3. Підстави, порядок та правові наслідки визнання усиновлення недійсним і скасування усиновлення .....	97
4. Поняття, порядок встановлення та припинення опіки та піклування над дітьми .....	100
5. Поняття, підстави виникнення та припинення патронату .....	102
6. Прийомна сім'я. Дитячий будинок сімейного типу .....	102

## **Тема 9. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ІНШИХ ЧЛЕНІВ СІМ'Ї ТА РОДИЧІВ**

1. Особисті немайнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів .....	105
2. Майнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів .....	106

<b>Нормативні акти та рекомендована література .....</b>	<b>107</b>
--	------------





---

## ВСТУП

---

Основним документом, який регулює сімейні відносини в нашій державі з 1 січня 2004 р., є Сімейний кодекс України (далі – СК). З огляду на новели, які містить цей нормативний акт, науковці та практики сприйняли доволі неоднозначно деякі його положення. Окрім того, незважаючи на те, що СК є порівняно новим, до нього, як відомо, вже неодноразово вносилися зміни. Тому вкрай необхідно розробити єдиний підхід до розуміння відповідних норм.

Грунтовно підготовлений фахівець-юрист неодмінно має володіти теоретичними та практичними знаннями із сімейного права. За умови постійного оновлення сімейного законодавства місце відповідної навчальної дисципліни в системі професійної підготовки фахівця полягає не лише у вивченні загальноновизнаних теоретичних сімейно-правових постулатів і основних положень чинних нормативно-правових актів, а у здійсненні наукового аналізу законодавства та набуття практичних навичок його застосування. Відтак пропонований посібник має на меті допомогти студентам, які навчаються за спеціальністю «правознавство», опанувати сімейне право.

За змістом цей посібник відповідає навчальній програмі курсу «Сімейне право». У ньому розкрито такі питання, як предмет і метод сімейного права, сімейні правовідносини, джерела сімейного законодавства, поняття сім'ї та шлюбу, припинення шлюбу і визнання його недійсним, особисті немайнові та майнові права та обов'язки подружжя, права та обов'язки матері, батька і дитини, форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів.

Зазначений курс пов'язаний з теорією держави і права, оскільки використовує термінологію і понятійний апарат цієї базової дисципліни, з історією держави і права, оскільки шлюб та сім'я склалися історично, із цивільним правом, яке регулює приватно-правові відносини осіб. Вивчення курсу «Сімейне право» передбачає також наявність певного рівня знань із конституційного, цивільно-процесуального, міжнародного та інших галузей права.



1. Поняття сімейного права та його місце в системі сучасного права України.
2. Предмет і метод сімейного права.
3. Принципи сімейного права.
4. Джерела сімейного законодавства.

### **1. Поняття сімейного права та його місце в системі сучасного права України**

Поняття «сімейне право» можна розглядати в кількох аспектах:

1) сімейне право як галузь, тобто сукупність правових норм, які регулюють майнові та особисті немайнові відносини, що виникають із шлюбу, спорідненості, усиновлення;

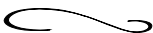
2) сімейне право як сімейне законодавство, тобто система нормативних актів, які містять сімейно-правові норми;

3) сімейне право як правова наука, тобто система знань про закономірності сімейно-правового регулювання суспільних відносин та забезпечення його ефективності, результати аналізу та узагальнення практики застосування сімейних норм, система взаємозв'язаних поглядів, висновків, теорій, концепцій;

4) сімейне право як навчальна дисципліна, тобто система взаємозв'язаних поглядів, суджень, ідей щодо предмета сімейного права як галузі права, сімейного законодавства, науки сімейного права.

Зауважимо, що сьогодні в юридичній літературі немає єдності думок щодо визначення сімейного права як галузі права. Одні автори вважають його частиною або підгалуззю цивільного права, інші – самостійною галуззю.

Віднесення сімейного права до підгалузі цивільного зумовлене передусім тим, що багато відносин, які виникають зі шлюбу, належності до сім'ї, у багатьох зарубіжних країнах регулюються відповідними розділами цивільних кодексів (пропозиція про включення відповідного розділу до Цивільного кодексу України (далі – ЦК) на стадії її розробки також надходила).



Окрім того, прибічники цієї позиції, розглядаючи сімейне право як складову цивільного, зазначають, що:

1) обидві галузі регулюють подібні правовідносини, тобто майнові правовідносини на ґрунті шлюбу і спорідненості (спір між подружжям з приводу майна, аліментні правовідносини) та особисті відносини;

2) оскільки і в цивільному праві регламентуються майнові та особисті немайнові правовідносини, то немає підстав для розмежування цих галузей, і, таким чином, сімейне право є складовою цивільного права.

Інші юристи вважають, що *сімейне право* – *самостійна галузь*, яка принципово відрізняється від інших галузей права. Вони стверджують, що хоч об'єктом сімейного права і є регулювання майнових та особистих немайнових взаємовідносин, проте це не зовсім звичайні майнові та особисті відносини – вони відрізняються за своїм характером та мають низку особливостей:

1) сімейно-правові взаємовідносини характерні своїми джерелами. Цивільні правовідносини виникають, як правило, з договорів, а шлюбно-сімейні відносини виникають зі спорідненості, шлюбу, усиновлення, і всі майнові відносини впливають з особистих. Ці правовідносини пов'язують не сторонніх, а близьких осіб – родичів, подружжя;

2) основу сімейних правовідносин становлять особисті немайнові відносини, а майнові відносини мають похідний від особистих відносин характер. Наприклад, після укладення шлюбу виникають майнові відносини між подружжям. А в цивільному праві абсолютна більшість відносин – майнові;

3) ні особисті немайнові, ні майнові сімейні права та обов'язки не можна передавати іншим особам. Не можна, наприклад, передати право на одержання аліментів або ж на виховання дітей. А в цивільному праві майже всі майнові відносини легко передаються (наприклад, право на одержання спадщини);

4) сімейні правовідносини регулюються окремими законодавчими актами, основою яких є СК.

Усе це дає підстави розглядати цю галузь права як специфічну, самостійну, що має об'єктом особисті та майнові відносини, які виникають на ґрунті шлюбу, спорідненості та усиновлення.



## 2. Предмет і метод сімейного права

Сімейне право регулює певну частину суспільних відносин, які у своїй сукупності становлять предмет сімейного права. Встановлення предмета сімейного права дає змогу відповісти на питання, яке коло суспільних відносин входить у сферу сімейно-правового регулювання.

У ч. 1 ст. 1 СК окреслено коло суспільних відносин, що ним регулюються, зокрема СК визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення і зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

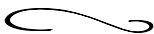
Зауважимо, що на думку окремих авторів, ст. 1 СК не повною мірою відбиває специфіку сімейних відносин, у результаті чого «сімейні відносини сприймаються як такі, що практично поглинаються відносинами цивільними, які згідно зі ст. 1 ЦК являють собою особисті немайнові та майнові відносини, побудовані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників» (С. Харитонов).

Відносини, які становлять предмет сімейного права, з огляду на структуру СК умовно можна поділити на чотири групи:

1) відносини, які виникають у зв'язку зі вступом у шлюб, його припиненням або визнанням недійсним. Так, у сімейному законодавстві містяться норми, що встановлюють умови і порядок реєстрації шлюбу, підстави припинення шлюбу, порядок і наслідки визнання шлюбу недійсним, особисті немайнові та майнові відносини подружжя тощо;

2) відносини, які виникають між батьками і дітьми (усиновлювачами і усиновленими). З огляду на те, що діти потребують відповідної підтримки та захисту, нормами сімейного права регулюються насамперед відносини батьків і дітей щодо надання останнім утримання. Правової регламентації набули також відносини батьків і дітей щодо належного їм майна;

3) відносини, які виникають у зв'язку з улаштуванням дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Регулювання зазначених відносин сімейним законодавством здійснюється з ура-



хуванням особливостей різних форм улаштування таких дітей (усиновлення, патронат, дитячий будинок сімейного типу тощо);

4) відносини між іншими членам сім'ї та родичами. Тобто це відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком, іншими членами сім'ї.

Таким чином, *предмет сімейного права становлять* особисті немайнові та майнові відносини, які випливають зі шлюбу, споріднення, усиновлення, опіки та піклування, прийняття дитини в сім'ю для виховання та з інших підстав, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства і базуються на рівності та майновій самостійності їх учасників (І. Жилінкова).

*Метод сімейного права* – це сукупність засобів, прийомів, способів, за допомогою яких здійснюється юридичний вплив на вольову поведінку учасників сімейних відносин.

У праві виокремлюють два загальні методи правового регулювання: диспозитивний та імперативний.

*Диспозитивний метод* базується на координації цілей та інтересів учасників суспільних відносин, коли вони самі вільні приймати рішення щодо участі в цих відносинах. При цьому суб'єкти права мають змогу відступати від описаних у правових нормах форм стосунків, установлювати для себе основні та додаткові, тобто безпосередньо не передбачені юридичними приписами, права та обов'язки.

*Імперативний метод* базується на відносинах субординації. Для нього характерним є переважання обов'язків, обмеження ініціативи суб'єктів правовідносин щодо зміни положень юридичних приписів, а серед юридичних фактів, що зумовлюють виникнення правових відносин, переважають акти одностороннього волевиявлення.

Зауважимо, що в сімейному праві використовується як імперативний, так і диспозитивний метод правового регулювання (хоча останній переважає).

*Особливості методу сімейно-правового регулювання:*

1) юридична рівність учасників сімейних правовідносин – відносини виникають між юридично рівними сторонами, між якими не існує стосунків влади і підкорення;

2) автономія волі учасників сімейних правовідносин – воля одного з учасників сімейних правовідносин не залежить від волі іншого, кожний самостійно на власний розсуд обирає відповідний варіант своєї поведінки;

3) диспозитивний розвиток у сімейно-правовому регулюванні – можливість вибору одного з варіантів поведінки з кількох визначених законом;

4) індивідуальне ситуаційне регулювання – надає можливість правозастосовчим органам приймати рішення з урахуванням конкретних життєвих обставин, більшість норм сімейного права потребує конкретизації при їх застосуванні (наприклад, зловживання батьківськими правами, неприязні стосунки, нетривале перебування у шлюбі тощо).

### **3. Принципи сімейного права**

*Принципи сімейного права* – це загальні засади, керівні ідеї, відповідно до яких здійснюється сімейно-правове регулювання суспільних відносин.

Загальні засади, тобто ті універсальні принципи, які є основою всього сімейного права України, визначаються ст. 7 СК. Крім них існують також і додаткові принципи, на яких ґрунтуються норми окремих сімейно-правових інститутів: засади визначення правового становища подружжя, засади відносин батьків і дітей тощо.

Основними принципами сучасного сімейного права є:

1. *Державна охорона сім'ї, материнства, батьківства.*

Відповідно до ч.1 ст. 5 СК держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї. Ці положення визначають зміст державної охорони сім'ї, що гарантується на конституційному рівні (ст. 51 Конституції України).

Державна охорона сім'ї забезпечується комплексною системою заходів державної політики щодо сприяння всебічному розвитку сім'ї, яка є складовою соціальної політики України. Основними принципами державної сімейної політики є: суверенітет і автономія сім'ї у прийнятті рішень щодо свого розвитку; диференційований підхід до надання державою гарантій соціального захисту сім'ї; паритетна рівновага та партнерство між жінками і чоловіками в усіх сферах життя; соціальне партнерство сім'ї та держави; пріоритетність інтересів кожної дитини незалежно від того, в якій сім'ї вона виховується, та наступність поколінь (Концепція державної та

сімейної політики, затверджена Постановою Верховної Ради України від 17.09.1999 р., Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 19.02.2007 р. № 244).

## *2. Рівність учасників сімейних відносин.*

Принцип рівності учасників сімейних відносин базується на положеннях ст. 21 Конституції України та ч. 5, 6 ст. 7 СК України, відповідно до яких учасник сімейних відносин не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками.

Жінка та чоловік мають рівні права й обов'язки в сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї.

Зауважимо, що рівність прав учасників сімейних відносин не означає їх однаковості. Наприклад, у сімейному праві в деяких випадках враховуються біологічні, статеві особливості чоловіка та жінки. Так, чоловік не має деяких прав, які за своєю природою можуть належати тільки жінці і, навпаки, жінка не набуває прав, які належать чоловікові. Наприклад, дружина має право на утримання від чоловіка під час вагітності, а також до досягнення дитиною, яка проживає з матір'ю, трьох років (ст. 84 СК).

## *3. Неприпустимість державного або будь-якого іншого втручання в сімейне життя.*

Відповідно до ч. 5 ст. 5, 4 ст. 7, СК регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та неприпустимість свавільного втручання в сімейне життя. Ніхто не може зазнавати втручання в його сімейне життя, крім випадків, установлених Конституцією України.

У цьому разі йдеться про адаптацію загальних вимог про забезпечення прав та свобод фізичної особи до регулювання сімейних відносин, оскільки правила ст. 29 Конституції України, ст. 288, 289 ЦК мають загальне значення, і сімейні відносини не становлять винятку.

## *4. Пріоритет сімейного виховання.*

У ст. 8 Конвенції про права дитини сказано, держави-сторони зобов'язані поважати право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбача-

ється законом, не припускаючи протизаконного втручання. Цей принцип деталізується в нормах СК, що регулюють правовий стан дитини в сім'ї. Норми цього інституту є новими для СК оскільки основою соціальної політики радянської держави було, навпаки, суспільне виховання дітей. Саме суспільство за допомогою різноманітних заходів виховання мало формувати свідомість дитини. Але такий підхід залишився в минулому.

Зазначений принцип, передбачений ч. 3 ст. 5 СК, полягає в забезпеченні державою пріоритету сімейного виховання дитини, спрямованого на створення умов для зміцнення сім'ї, гармонійного розвитку дитини. З огляду на це сімейним законодавством передбачено особливі вимоги до форми, порядку та окремих процедур розірвання шлюбу подружжям із дітьми (ст. 109–112 СК); створення умов для кожного з батьків на особисте виховання дитини в інтересах останньої, оскільки регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини (ч. 8 ст. 7 СК); для дітей, позбавлених батьківської турботи, передбачені альтернативні форми сімейної турботи тощо.

*5. Регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками.*

За радянських часів регулювання відносин у сім'ї здійснювалося за допомогою прямих імперативних приписів. Вважалося, що договори між членами сім'ї не укладаються. Сьогодні змінилися основні принципи регулювання сімейних відносин, у зв'язку з цим правила, установлені імперативними нормами, поступаються місцем диспозитивному регулюванню. Так, відповідно до ч. 2 ст. 7, ст. 9 СК регулювання сімейних відносин можливе за домовленістю (договором) сторін.

З огляду на те, що договір є, насамперед, категорією цивільного права, під час договірному регулювання сімейних відносин мають застосовуватися загальні норми ст. 3 ЦК щодо свободи договору, а також глави 52 і 53 ЦК, які визначають поняття договору, порядок його укладення, зміни та припинення. При регулюванні сімейних відносин у договірному порядку необхідно керуватися принципом свободи договору, який характеризується такими правомочностями: 1) вільне виявлення волі особи на вступ у договірні відносини; 2) свобода визначення змісту договору; 3) право сторін змінювати, розривати або продовжувати чинність укладеного ними договору.

б) *пріоритет захисту прав та інтересів дітей та непрацездатних членів сім'ї.*

Здійснення правового регулювання сімейних відносин відповідно до ч. 8 ст. 7 СК має проводитись із максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї, які належать до категорії найбільш соціально вразливих верств населення. У СК містяться норми, спрямовані на забезпечення реалізації цього принципу: ст. 75 СК (право одного з подружжя на утримання), ст. 76 СК (право на утримання після розірвання шлюбу), ст. 180 СК (обов'язок батьків утримувати дитину), ст. 199 СК (обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчатися) тощо.

Відповідно до СК повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (ч. 1 ст. 202 СК); вони мають право звертатися по захист прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їхні законні представники, без спеціальних на те повноважень (ст. 172 СК); той з подружжя, який є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, має право на утримання від іншого з подружжя (ст. 75 СК) тощо.

*7. Регулювання сімейних відносин на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.*

Законодавче закріплення принципів добросовісності, справедливості й розумності є не лише новацією СК, вони передбачені також і у ст. 3 ЦК.

У рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначається: «Справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права». Тобто справедливість полягає у відповідності норм законодавства можливостям учасників сімейних відносин їх виконувати.

«Добросовісність» означає фактичну чесність суб'єктів у їхній поведінці, а «розумність» – усвідомлення правомірності своєї поведінки. При цьому «добросовісність» має розумітися як катего-

рія моральна, що відбиває врахування особою інтересів інших учасників правовідносин. «Розумність», у свою чергу, є категорією інтелектуальною, яка припускає адекватність оцінки особою доцільності своїх дій та їх наслідків.

Характерною особливістю сімейних відносин є те, що їх регулювання здійснюється в багатьох випадках не лише нормами права, а й нормами моралі.

8. *Добровільність шлюбного союзу чоловіка та жінки (ст. 50 Конституції України, ст. 24 СК).*

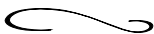
Вступ до шлюбу та вибір подружжя залежать виключно від волі громадян, при цьому не потрібні наявність згоди з боку інших осіб. Добровільність передбачає вільне волевиявлення чоловіка та жінки, яке майбутні подружжя виражають двічі: при поданні заяви до державного органу реєстрації актів цивільного стану та під час реєстрації шлюбу. Для підтвердження дійсності волевиявлення реєстрація шлюбу відбувається у присутності двох сторін, які вступають до шлюбу (ст. 34 СК). Порушення волевиявлення під час вступу до шлюбу є підставою для визнання його недійсним.

9. *Визнання шлюбу, укладеного тільки в державному органі реєстрації актів цивільного стану.*

Правове регулювання шлюбних відносин здійснюється державою. Відповідно до чинного законодавства визнається тільки шлюб, який укладено в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Релігійний обряд шлюбу (вінчання) та фактичні шлюбні відносини відповідно до п. 2 ст. 21 СК, не мають правового значення та не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав і обов'язків подружжя.

#### **4. Джерела сімейного законодавства**

**Конституція України.** Конституція має найвищу юридичну силу, а всі закони, включаючи СК та інші нормативно-правові акти, ухвалюються на її основі і мають їй відповідати. Виходячи з цього, якщо будь-який нормативний акт суперечить Конституції, він не тільки має бути визнаний Конституційним Судом України як неконституційний, а й взагалі не може застосовуватися. Конституція містить цілу низку норм, які визначають зміст сімейного законодавства:



– ч. 3 ст. 24 – забезпечує жінкам та чоловікам рівні права. Зокрема, у цій статті зазначається: рівність прав жінки і чоловіка забезпечується створенням жінкам умов для можливості поєднання роботи з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам, матерям;

– ст. 51 – сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожний із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків;

– ст. 52 – діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

**Сімейний кодекс України.** СК поряд з ЦК є основним нормативно-правовим актом, що визначає правовий статус приватних осіб. СК було ухвалено 10 січня 2002 р., а набрав чинності він лише 1 січня 2004 р. СК складається із семи розділів, 22 глав.

**Розділ I. Загальні положення** – містить дві глави: «Сім'я. Регулювання сімейних відносин» та «Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків. Захист сімейних прав та інтересів».

**Розділ II. Шлюб. Права та обов'язки подружжя** містить дев'ять глав: «Загальні положення», «Державна реєстрація шлюбу», «Недійсність шлюбу», «Особисті немайнові права та обов'язки подружжя», «Право особистої приватної власності дружини та чоловіка», «Право спільної сумісної власності подружжя», «Права та обов'язки подружжя по утриманню», «Шлюбний договір», «Припинення шлюбу».

**Розділ III. Права та обов'язки матері, батька і дитини** містить шість глав: «Визначення походження дитини», «Особисті немайнові права і обов'язки батьків та дітей», «Права батьків і



дітей на майно», «Обов'язок матері, батька утримувати дитину та його виконання», «Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та його виконання», «Обов'язок повнолітніх дочки, сина утримувати батьків та його виконання».

**Розділ IV. Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування** містить п'ять глав: «Усиновлення», «Опіка та піклування над дітьми», «Патронат над дітьми», «Прийомна сім'я», «Дитячий будинок сімейного типу».

**Розділ V. Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів** містить дві глави: «Особисті немайнові права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів», «Обов'язок по утриманню інших членів сім'ї та родичів».

**Розділ VI. Особливості усиновлення за участю іноземців та осіб без громадянства.**

**Розділ VII. Прикінцеві положення.**

**Закони та інші нормативно-правові акти в системі сімейного законодавства.** Сімейні відносини регулюються не тільки СК. В їх регулюванні велике значення мають і такі документи: Конвенція державної сімейної політики, схвалена постановою ВРУ від 17.09.1999 р.; Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р.; Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 22.03.2001 р.; Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.; Указ Президента України від 4 серпня 2000 р. «Про соціально-економічну підтримку становлення та розвитку студентської сім'ї» № 958/2000; Положення про прийомну сім'ю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 565; Положення про дитячий будинок сімейного типу, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 564, тощо.

Окремі положення зазначених нормативно-правових актів знаходять своє втілення в нормах СК.

**Цивільний кодекс України в системі сімейного законодавства.** Стаття 8 СК закріпила правило, відповідно до якого якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та діть-

ми, іншими членами сім'ї та родичами не врегульовано цим Кодексом, то вони регулюються відповідними нормами ЦК, якщо це не суперечить суті сімейних відносин.

Умови застосування норм ЦК до регулювання сімейних відносин такі:

- 1) майновий і немайновий характер сімейних відносин;
- 2) неврегульованість їх у СК;
- 3) відповідність такого регулювання суті сімейних відносин.

Частина 1 ст. 9 ЦК також містить норму, відповідно до якої положення його застосовуються і до врегулювання сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.

**Договір як джерело сімейно-правових норм.** Стаття 9 СК передбачає можливість регулювання сімейних відносин за домовленістю чи договором сторін: подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі, відносини між якими регулює СК, можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам СК, інших законів та моральним засадам суспільства (ч. 1).

Особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, відносини яких не врегульовані цим Кодексом, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам цього Кодексу, інших законів України та моральним засадам суспільства (ч. 2 ст. 9 СК).

Тобто, законодавець визначає таке коло осіб, між якими може бути укладено договір: між дружиною і чоловіком; між матір'ю та батьком; між батьками та дитиною; між іншими родичами та членами сім'ї, відносини між якими регулює СК.

Договір стосовно питань сімейного життя можливий за умов, якщо він: 1) не суперечить вимогам СК; 2) не суперечить вимогам інших законів; 3) не суперечить моральним засадам суспільства.

Зауважимо, що обмеження, установлені ст. 9 СК, стосуються договорів, які укладаються саме щодо сімейних відносин. Якщо ж ідеться про договір, котрий особи укладають як учасники цивіль-

них відносин (купівля-продаж, дарування тощо), то він укладається на загальних підставах, установлених ЦК України.

Серед основних «сімейних» договорів можна назвати такі: шлюбний договір (глава 10 СК), договір подружжя про визначення порядку користування майном (ст. 66 СК), договір подружжя про поділ нерухомого майна (ст. 69 СК), договір подружжя про надання утримання (ст. 78 СК), договір подружжя про припинення права на утримання взамін набуття права власності на нерухомість (ст. 89 СК), договір між батьками про сплату аліментів на дитину (ст. 189 СК), договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (ст. 190 СК), договір дружини та чоловіка про те, з ким із них після розірвання шлюбу будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні їхнього життя братиме той, хто буде проживати окремо (ст. 109 СК).

**Звичай як джерело сімейно-правових норм.** Відповідно до ст. 7 ЦК (СК визначення поняття «звичай» не містить), звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами законодавства, але є усталеним у певній сфері відносин.

Згідно зі ст. 11 СК при розв'язанні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам СК, інших законів та моральним засадам суспільства.

Деякі звичаї фіксуються в документах. Але багато які з них у документах не фіксуються, а мають характер правових аксіом, що, як правило беруться до уваги учасниками правовідносин. Тобто, незважаючи на те, що ст. 11 СК стосується розгляду судом сімейних спорів, є очевидним, що в житті звичаї можуть бути самостійним регулятором сімейних відносин.

**Міжнародні договори України в системі сімейного законодавства.** Відповідно до ст. 13 СК частиною національного сімейного законодавства України є міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Зазначена стаття відтворює положення ст. 9 Конституції України: чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного за-

конодавства. За відповідних умов міжнародний договір, який регулює сімейні відносини, стає частиною національного законодавства України. Порядок набрання чинності міжнародними договорами встановлено Законом України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р.

Міжнародні договори, чинні в Україні, мають пріоритет перед національним законодавством. Це означає, що у випадках, коли міжнародний договір укладено раніше, ніж видано акт національного законодавства, то останній не набирає чинності взагалі. Якщо ж акт національного законодавства видано раніше, ніж було укладено міжнародний договір, то застосовуються правила міжнародного договору.

Серед конвенцій, що мають значення для регулювання сімейних відносин, слід виділити Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (ратифіковану Законом України від 17.07.1997 р.), Конвенцію про права дитини від 20.11.1989 р. (ратифіковану Постановою Верховної Ради УРСР від 27.02.1991 р.), Європейську конвенцію про здійснення прав дитини від 25.01.1996 р. (ратифіковану Законом України від 03.08.2006 р.), Конвенцію про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.1993 р. (ратифіковану Законом України від 10.11.1994 р.) та інші.

Велике значення для регулювання сімейних відносин мають також двосторонні договори України про правову допомогу, укладені з іншими державами.

### **Контрольні питання**



1. Дайте визначення сімейного права.
2. Які відносини регулюються сімейним правом і в чому їх особливості?
3. У чому полягає специфіка методу сімейно-правових відносин?
4. Що ви розумієте під принципами сімейного права? Назвіть їх і розкрийте зміст.
5. Перелічіть джерела сімейного законодавства.
6. Назвіть передбачені СК підстави застосування цивільного законодавства до сімейних відносин.



1. Поняття та види сімейних правовідносин.
2. Суб'єкти сімейних правовідносин.
3. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків.
4. Поняття та класифікація юридичних фактів у сімейному праві.

## 1. Поняття та види сімейних правовідносин

**Сімейні правовідносини** – це особисті немайнові та майнові відносини, що виникають зі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, взяття дітей на виховання, установлення опіки та піклування і ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників (Є. Харитонов).

Сімейні правовідносини мають спеціальні та загальні ознаки.

*Загальні ознаки* характеризують спільні риси, які притаманні всім цивільним правовідносинам.

До загальних ознак, тобто тих, що притаманні цивільним і сімейним правовідносинам, належать:

1) рівність учасників правовідносин (сімейні правовідносини виникають між особами, які є рівними між собою. Вони не є відносинами влади і підкори, які притаманні, наприклад, правовідносинам адміністративним);

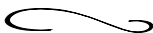
2) автономія волі (кожна особа в сімейному праві визначається як окремий суб'єкт права незалежно від свого віку та здатності здійснювати свої права власними діями);

3) майнова самостійність (кожний учасник сімейних відносин розглядається як особа, яка має відповідну майнову самостійність, власні майнові права, незалежно від свого віку та обсягу дієздатності).

*Спеціальними ознаками* є ті, що характерні саме для сімейних правовідносин і певною мірою виділяють їх серед інших цивільних правовідносин.

До спеціальних ознак належать:

1) спеціальний суб'єктний склад (суб'єктами сімейних правовідносин можуть бути: а) тільки фізичні особи; б) лише ті фізич-



ні особи, які перебувають у шлюбі, кровному спорідненні чи відносинах усиновлення, тобто сімейні відносини пов'язують не сторонніх, а близьких осіб);

2) своєрідність юридичних фактів, які породжують сімейні правовідносини (шлюб, спорідненість, материнство, батьківство тощо);

3) тривалість існування (сімейні відносини, як правило, є тривалими за часом);

4) індивідуалізація учасників і неможливість передачі прав та обов'язків іншим особам: сімейні права та сімейні обов'язки не можна передавати, купувати, продавати чи дарувати або іншим чином відчужувати;

5) особисто-довірчий характер відносин;

6) сімейні відносини регулюються окремим кодифікованим актом – СК.

**Види сімейних правовідносин.** Сімейні правовідносини можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від характеру сімейні правовідносини поділяються на такі групи:

1) відносні, які мають абсолютний характер захисту. Відносність полягає в тому, що в таких правовідносинах конкретно визначено сторони, які наділені певною сукупністю взаємних прав та обов'язків. Абсолютний характер захисту означає обов'язок усіх інших осіб утримуватися від їх порушення. Наприклад, рівні права батьків на виховання дітей (ст. 141 СК);

2) абсолютні з ознаками відносних – право спільної сумісної власності на майно подружжя. Абсолютний характер тут поширюється на інших осіб, які зобов'язані утримуватися від порушення їхнього права власності, а відносний – стосовно кожного члена подружжя;

3) відносні – особисті немайнові права подружжя, аліментні зобов'язання, тобто це відносини, в яких є чітко визначені сторони, наділені взаємними правами та обов'язками.

Залежно від суб'єктного складу сімейні правовідносини поділяються на такі групи:

1) особисті немайнові та майнові відносини, які складаються між подружжям, батьками, дітьми, усиновлювачами та усиновленими;

2) відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком;

3) відносини опіки та піклування над дітьми, відносини патронату над дітьми.

## 2. Суб'єкти сімейних правовідносин

На відміну від цивільних, учасником (суб'єктом) сімейних відносин може бути лише людина, яка в сімейних відносинах має свій додатковий статус – дружини, чоловіка, матері, батька, дитини тощо. Юридичні особи в сімейних відносинах участі не беруть.

Коло учасників (суб'єктів) сімейних відносин встановлено ст. 2 СК, яка поділяє їх на кілька груп.

*Першу групу* становлять подружжя, батьки, діти, усиновлювачі та усиновлені. **Подружжя** – це особи, шлюб між якими зареєстровано відповідно до закону. **Дитина** – це особа, яка не досягла повноліття. **Батьки** – це чоловік та жінка, від яких походить дитина. **Усиновлювачі та усиновлені** – це особи, зв'язок між якими ґрунтується на усиновленні, тобто прийнятті чоловіком та (або) жінкою дитини у свою сім'ю на правах дочки чи сина у встановленому законом порядку.

*До другої групи* входять баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати і сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок. **Баба та дід** – це батьки батьків особи (як по чоловічій, так і по жіночій лінії). **Прабаба та прадід** – це батьки баби та діда особи (як по жіночій, так і по чоловічій лінії). **Внуки** – це діти дітей особи, а правнуки – внуки дітей особи. **Рідні брати і сестри** – це особи, які походять від спільних батьків. **Мачуха** – це дружина батька дитини, яка не є матір'ю останньої і не всиновила її. **Вітчим** – це чоловік матері дитини, який не є батьком останньої і не всиновив її. **Падчерка** – це дочка чоловіка або дружини, яка не є дочкою іншого з подружжя і не всиновлена ним. **Пасинок** – це син одного з подружжя, який не є сином іншого з подружжя і не всиновлений ним.

*Третю групу* становлять інші члени сім'ї, визначені СК. Характерною особливістю цієї категорії учасників сімейних відносин є відсутність між ними шлюбно-сімейних чи родинних зв'язків, проте чіткого переліку таких осіб СК не містить. СК правами члена сім'ї в окремих випадках наділяє також самотню особу (ч. 3 ст. 3 СК).

До числа членів сім'ї можна віднести опікуна, піклувальника і дитину, над якою встановлено опіку або піклування, патронатного вихователя і дитину, передану на проживання в його сім'ю, а також особу, яка взяла у свою сім'ю дитину на виховання, і таку дитину.

Слід звернути також увагу на те, що СК не регулює відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням.

### **3. Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків**

Учасники сімейних правовідносин мають різноманітні особисті та майнові права й обов'язки.

**Суб'єктивне сімейне право** — це гарантована правом і законом міра можливої або дозволеної поведінки учасника сімейних відносин. Традиційно суб'єктивне право характеризується через так звану тріаду можливостей, яку утворюють:

- 1) можливість самому поводитися певним чином;
- 2) можливість вимагати певної поведінки від інших осіб;
- 3) можливість отримати захист порушеного права за допомогою суду, державних органів тощо.

Відповідно до ст. 14 СК сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі.

Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника.

Сімейні права недієздатної особи здійснює її опікун.

**Суб'єктивний сімейний обов'язок** — це вид і міра належної поведінки особи.

Обов'язок може бути:

1) **активного типу** — полягає у вимозі до зобов'язаної особи вчинити певну дію (наприклад, батьки зобов'язані виховувати та утримувати свою дитину; один із подружжя за певних умов зобов'язаний надати утримання другому з подружжя);

2) **пасивного типу** — ґрунтується на існуванні правової заборони здійснювати певні дії. Заборона може бути прямою (міститься у нормі закону) або непрямою (впливає із самої суті відносин). Наприклад, опікун не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами.



Відповідно до ст. 15 СК сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу.

Якщо особа визнана недієздатною, її обов'язок особистого немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання. Майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун.

#### **4. Поняття та класифікація юридичних фактів у сімейному праві**

У сімейному праві підставами виникнення, зміни і припинення сімейних правовідносин є юридичні факти.

**Юридичні факти** – це такі конкретні життєві обставини, які спричинюють виникнення, зміну або припинення сімейних правовідносин.

Юридичні факти в сімейному праві поділяються на окремі види.

1. **За волевою ознакою**, тобто залежно від ступеня зумовленості настання юридичного факту волею особи, юридичні факти поділяються так: а) юридичні дії; б) юридичні події.

**Юридичні дії** – це такі юридичні факти, які ґрунтуються на волевиявленні учасників сімейних відносин.

Дії поділяються на правомірні та неправомірні.

**Правомірні** – дії, які відповідають сімейно-правовим нормам і не порушують прав та інтересів учасників сімейних відносин. Вони мають найбільше поширення і становлять основну масу юридичних фактів у сімейному праві.

Правомірні юридичні дії в сімейному праві поділяються на такі види:

а) юридичні акти (правочини, адміністративні акти, судові рішення). Юридичні акти безпосередньо спрямовані на настання юридичних наслідків. Так, подружжя, що укладає певний правочин, має на меті передати майно у власність, встановити режим користування майном, поділити майно тощо;

б) юридичні вчинки. Вони відрізняються від юридичних актів тим, що особа, яка здійснює юридичний вчинок, не має на меті настання юридичних наслідків.

**Неправомірними** визнаються дії, які суперечать нормам сімейного права, порушують права та інтереси учасників сімейних

правовідносин (несплата аліментів, незаконне відібрання дитини в батьків, невиконання договору тощо).

**Юридичні події** – це такі конкретні життєві обставини, які не залежать від волі учасників сімейних відносин (абсолютні події) або частково залежать від неї (відносні події). *Абсолютні події* – виникають і розвиваються незалежно від волі суб'єктів (наприклад, народження дитини). *Відносні події* – виникають з волі суб'єктів, але розвиваються незалежно від їхньої волі.

**2. За юридичними наслідками** юридичні факти в сімейному праві поділяються на такі види:

а) *правоутворюючі*. До правоутворюючих належать юридичні факти, які спричиняють виникнення сімейних правовідносин. Наприклад, народження дитини є юридичним фактом, із яким закон пов'язує виникнення особистих та майнових правовідносин між матір'ю/батьком дитини та самою дитиною.

б) *правозмінюючі*. До правозмінюючих належать юридичні факти, що змінюють сімейні правовідносини, які вже існували. Наприклад, аліментні правовідносини батька/матері та дитини можуть бути змінені за договором на правовідносини щодо передачі майна дитині у власність (ст. 190 СК).

в) *правоприпиняючі*. Сімейні правовідносини припиняються також унаслідок настання певних юридичних фактів. Наприклад, подружжя має право відмовитися від шлюбного договору (ст. 101 СК), що спричинює припинення їхнього майнового правовідношення.

**3. За тривалістю** юридичні факти в сімейному праві поділяються так:

а) *одноразові*. До одноразових можна віднести реєстрацію шлюбу, народження дитини, рішення суду про встановлення батьківства тощо. Такі юридичні факти за своєю природою мають одноразовий характер;

б) *тривалі*. До них належать юридичні стани – спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, нужденність тощо.

### Контрольні питання



1. Розкрийте зміст поняття «сімейні правовідносини».
2. Назвіть види сімейних правовідносин.
3. Які особливості притаманні суб'єктам сімейних правовідносин?
4. Назвіть особливості юридичних фактів, які спричиняють зміну, виникнення та припинення сімейних правовідносин.



1. Історичні форми сім'ї та шлюбу.
2. Поняття і характерні ознаки сім'ї.
3. Поняття і правова природа шлюбу.
4. Умови вступу до шлюбу.
5. Державна реєстрація шлюбу, її правове значення.

### 1. Історичні форми сім'ї та шлюбу

У 1884 році Ф. Енгельс написав працю під назвою «Походження сім'ї, приватної власності і держави», яка є актуальною досі. Отже, щоб розглянути історичні форми сім'ї та шлюбу, потрібно звернутися саме до цієї праці. Зокрема, автор виділяв такі форми.

1. *Кровноспоріднена сім'я*. Перший ступінь розвитку сім'ї. Це така форма сім'ї, коли споріднена група (орда, селище) поділена на різні шари поколінь. Шлюбні зв'язки будуються в межах поколінь. Між членами різних поколінь шлюбні стосунки заборонені, але в одному поколінні вони дозволені, незважаючи на кровну спорідненість.

Отже, всі брати і сестри, рідні і бокового споріднення без обмеження живуть разом.

Згодом, коли було заборонено шлюбні зв'язки між членами одного родового шару спорідненої групи, виникла родина пуналуа.

2. *Сім'я пуналуа* – екзогамна («пуналуа» мовою мешканців Гавайських островів означає «подружній товариш» – так називають чоловіків, що мають спільних жінок, і жінок, що мають спільних чоловіків).

Другий ступінь розвитку сім'ї, коли не можуть бути в подружньому зв'язку не тільки батьки й діти, але й брати та сестри. Чоловіки однієї групи вступають в шлюбні відносини з жінками іншої групи. Так виникає екзогамія, тобто позародове подружжя.

Група сестер мала спільну групу чоловіків, але з цієї групи чоловіків виключалися їхні брати, а із групи жінок виключалися сестри чоловіків.

При цій формі сім'ї все ще не відомо – хто є батьком дитини, але відомо – хто її мати. Хоча вона і називає всіх дітей спільної сім'ї своїми та виконує щодо них материнські обов'язки, та все ж вирізняє своїх рідних дітей серед інших.

Звідси випливає, що коли існує груповий шлюб, то походження можна встановити лише з материнського боку, а тому визнається тільки жіноча лінія.

Ніякої участі в господарстві жінок чоловіки не брали у зв'язку з тим, що вони працювали в іншому роді та ніякого стосунку до майна жінки не мали. Якщо вмирала жінка, то її майно переходило дітям, сестрам, батькам – усі вони й становили рід.

Тобто чоловіки приходили в цей рід для шлюбного співжиття і не були родичами.

Сім'я пуналау дедалі розвивалась. Шлюбне коло почало все більше звужуватися, і це призвело до того, що з нього почали вилучатися не лише рідні брати і сестри, але й двоюрідні, а згодом і троюрідні. Сім'ю пуналау замінює сім'я парна.

3. *Парна сім'я*. Залишається одна, поки що неміцно з'єднана шлюбна пара, тобто така сім'я була нестійкою, шлюб було легко розірвати. Діти залишалися з матір'ю. На цьому ступені розвитку ще панує «материнське право» – дитина дістає від матері ім'я свого родового союзу. Господарство належало не парній сім'ї, а роду.

Здебільшого кілька парних сімей живуть в одному помешканні, ведуть спільне господарство, причому заправляють не чоловіки, а жінки, бо під час одруження чоловіки переселяються до жінок, а не навпаки.

Парна сім'я поступається місцем сім'ї патріархальній.

4. *Патріархальна сім'я*. Стала проміжною ланкою між парним подружжям і моногамією.

5. *Моногамна (одношлюбна) сім'я*. Ґрунтувалася на пануванні чоловіка з певною вираженою метою – народження дітей. Походження цих дітей від батька не підлягало сумніву. Це потрібно було для того, щоб діти як прямі спадкоємці вступали у володіння майном батька.

Моногамна сім'я відрізняється від парного шлюбу міцними подружніми зв'язками, які вже не можна розірвати за бажанням сторін. Тепер, як правило, тільки чоловік може розірвати шлюб і прогнати дружину.

Тільки він має право подружньої зради. Існування рабства поряд з моногамією, присутність молодих красивих рабинь, що перебувають у повному розпорядженні чоловіка, надало моногамії від самого початку специфічного характеру, зробивши її моногамією тільки для жінок, а не для чоловіків.

## 2. Поняття і характерні ознаки сім'ї

**Сім'я** – це коло осіб, які пов'язані між собою спільністю життя, а також правами й обов'язками, що впливають із шлюбу, спорідненості, усиновлення та інших форм прийняття дітей на виховання (І. Жилінкова).

Характерні ознаки сім'ї такі:

1) *наявність кола (тобто двох або кількох) осіб, котрі є членами сім'ї.* Одинокa особa не є сім'єю, а лише має «права члена сім'ї» (ч. 3 ст. 3 СК);

2) *спільність проживання і спільність побуту.* Припускається, що особи, які утворюють сім'ю, проживають спільно. Проте, це припущення може бути спростоване необхідністю роздільного проживання у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин.

Спільний побут передбачає наявність спільного життя і постійне спільне проживання подружжя чи родичів, які утворюють сім'ю, тому при роздільному проживанні спільний побут неможливий;

3) *наявність взаємних прав та обов'язків членів сім'ї.* Якщо конкретні особи визнаються членами однієї сім'ї, то між ними існують сімейні відносини і в них виникають взаємні права та обов'язки, причому це стосується не тільки сімейних відносин, але також і обов'язків у інших відносинах (наприклад, житлових).

## 3. Поняття і правова природа шлюбу

Відповідно до ст. 21 СК, яка вперше дає поняття шлюбу, **шлюб** – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану (далі – РАЦС).

Проаналізувавши зазначене визначення, можна виділити такі ознаки шлюбу:

а) **союз жінки та чоловіка** – в Україні визнається і охороняється державою союз тільки між жінкою та чоловіком, тобто СК дозволяє укладати шлюб виключно між особами різної статі і цей союз є моногамним;

б) **вільний союз** – для укладення шлюбу необхідна взаємна згода осіб, що бажають одружитися. СК дає можливість вільно розірвати шлюб;

в) **сімейний союз** – припускає спільне проживання і не тільки в фізичному, а й моральному сенсі, а отже, спільний побут, взаємні права та обов'язки, тобто союз націлений на створення сім'ї (ч. 2 ст. 3 СК – сім'ю утворюють особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки);

г) **рівноправний союз**, оскільки чоловік і жінка, які беруть шлюб, мають рівні права та обов'язки у шлюбі;

в) це **союз, який зареєстрований у державному органі РАЦС**. Ця ознака конститутивна, бо передбачає обов'язковість державної реєстрації такого союзу, необхідність утілення його у встановлену форму, яка може мати тільки громадянський (світський), а не релігійний характер. Укладення чоловіком і жінкою певного шлюбного обряду за звичаями тієї чи іншої народності або шлюбний релігійний обряд (вінчання) не є підставою для виникнення в них прав та обов'язків подружжя. Хоча у випадках, передбачених законом, шлюбу, укладених за релігійним обрядом, надається юридичне значення. Це стосується шлюбів, що укладені за релігійними обрядами до створення або відновлення державних органів РАЦС (ч. 2 і ч. 3 ст. 21 СК) (1940 р. – у різних областях України дещо коливався).

#### **4. Умови вступу до шлюбу**

Під умовами укладення шлюбу слід розуміти **обставини, наявність яких необхідна для того, щоб шлюб мав юридичну силу**.

У теорії сімейного права розрізняють позитивні та негативні умови укладення шлюбу. Наявність позитивних дає можливість укладення шлюбу, що ж стосується негативних, то саме їх відсутність дає таку можливість.

До **позитивних умов** СК відносить:

1. *Досягнення шлюбного віку* (ст. 22 СК).

Відповідно до ст. 23 СК право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. СК встановлює особливе шлюбне повноліття тіль-

ки для жінок. Відповідно до ч. 1 ст. 22 шлюбний вік для жінки встановлюється в 17, а для чоловіка – у 18 років. Досягнення шлюбного віку має відбутися на день реєстрації шлюбу, а це означає, що подати заяву може й особа, яка ще не досягла шлюбного віку, але досягне його не пізніше, як протягом одного місяця з дня подачі заяви.

СК передбачає можливість надання права на шлюб особі, яка ще не досягла шлюбного віку. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 за заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду їй може бути надано таке право, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Це можливо лише з наявності поважних причин. Ними, зокрема, можуть бути: вагітність нареченої, народження нареченою дитини, фактичні шлюбні відносини неповнолітніх, призов на військову службу нареченого та інші.

СК не встановлює ніяких обмежень щодо різниці у віці між особами, що бажають зареєструвати шлюб, а також віку, по досягненні якого особа не може одружитися.

2. *Добровільність шлюбу* (ст. 24 СК). Це означає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка, примушення їх до укладення шлюбу не припускається. Діяти вільно може лише дієздатна особа, тобто та, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними.

З огляду на сказане, недієздатна особа, а також особа, що формально була дієздатною, але на момент реєстрації шлюбу страждала на тяжкий психічний розлад, перебувала у стані алкогольного, токсичного, наркотичного сп'яніння, у результаті чого не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними, не має права на укладення шлюбу (такий шлюб визначається недійсним).

**Негативні умови.** Крім дотримання зазначених вище умов вступу до шлюбу, необхідна відсутність перешкод до укладення шлюбу, передбачених законом. СК передбачає *абсолютні* перешкоди, тобто за наявності яких шлюб неодмінно має визнаватися недійсним, і *відносні* перешкоди укладення шлюбу, за яких суд може визнати шлюб недійсним, тобто розв'язання цього питання є правом, а не обов'язком суду.

*Абсолютні перешкоди:*

1. *Перебування хоча б однієї зі сторін в іншому зареєстрованому шлюбі* (ст. 25 СК). Жінка та чоловік можуть одночасно пере-

бувати лише в одному зареєстрованому у відповідних органах шлюбі, а право на повторний шлюб виникає в кожного з них лише після припинення попереднього шлюбу.

2. *Наявність між особами, які беруть шлюб, прямої лінії споріднення* (ч.1 ст. 26 СК). Родичами прямої лінії споріднення визнаються особи, які походять один від одного – батьки і діти, онуки і баба, дід тощо.

3. *Наявність між деякими родичами побічної лінії споріднення*, тобто тими, хто має спільного предка, а саме заборона шлюбів між рідними (повнорідними і неповнорідними) братами і сестрами (ч. 2 ст. 26 СК). Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків (і батька, і матір). Неповнорідними є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька.

4. *Визнання особи недієздатною* (п. 3 ст. 39 СК). Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК).

*Відносними перешкодами є такі:*

1. *Наявність між особами, які беруть шлюб, певних родинних зв'язків* (двоюрідними братами і сестрами; між рідною тіткою, дядьком і племінником, племінницею).

2. *Наявність правового зв'язку між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між усиновленими дітьми*. Проте, з цього правила існує виняток. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, що були усиновлені ним (ч. 4 ст. 26 СК).

3. *Наявність правового зв'язку між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною*. Ця заборона пояснюється тим, що внаслідок усиновлення між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною виникають відносини, аналогічні батьківським, що є перешкодою до укладення шлюбу як внаслідок закону, так і внаслідок моральних засад суспільства. Але у випадку скасування усиновлення (ст. 238 СК) допускається укладення шлюбу між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною (п. 5 ст. 26 СК).

4. *Стан здоров'я нареченого, який може спричинити порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків* (ч. 5 ст. 30 СК).



## 5. Державна реєстрація шлюбу, її правове значення

Юридичне оформлення шлюбу відбувається шляхом його державної реєстрації, яка має конститутивне (правостворююче) значення, бо тільки шлюб, зареєстрований у встановленому порядку, породжує правові наслідки (ч. 1 ст. 27 СК). Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, вважаються нареченими.

З моменту реєстрації шлюбу виникають права й обов'язки чоловіка і жінки як подружжя.

СК надає можливість за вибором жінки та чоловіка подати заяву про реєстрацію шлюбу в будь-який із державних органів РАЦС, де і відбувається реєстрація шлюбу (ч. 1 ст. 28 СК).

Заява за встановленою формою згідно з правилом *подається особисто жінкою та чоловіком* (ч. 2 ст. 28 СК).

Проте, передбачено й можливість за наявності поважних причин (хвороба однієї з осіб, що вступають до шлюбу, перебування в лікарні, у відрядженні тощо) для цього подачі нотаріально посвідченої заяви через представників (ч. 3 ст. 28 СК).

Відповідно до ч. 1 ст. 30 наречені повинні повідомити один одного про стан свого здоров'я (ст. 30 СК).

Порядок здійснення добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, встановлено постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1740, наказ МОЗ від 20.12.2002 р. № 480 «Про перелік видів добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу».

Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим. Але наявність самої хвороби не вважається підставою для відмови в реєстрації шлюбу.

*Час реєстрації шлюбу.* При подачі заяви визначається день реєстрації шлюбу. За правилом реєстрація відбувається після спливу одного місяця від дня подачі заяви (ч. 1 ст. 32 СК). Але якщо реєстрація з будь-яких причин не відбудеться у визначений день, така заява після спливу трьох місяців від дня її подачі втрачає чинність (ч. 4 ст. 28 СК). Тобто подана заява буде чинною протягом трьох місяців, і зазначені особи мають право звернутися до органу РАЦС для встановлення нової дати реєстрації шлюбу.

За наявності поважних причин керівник державного органу РАЦС дозволяє реєстрацію шлюбу *до спливу місячного строку* (п. 2 ч. 1 ст. 32 СК). СК не містить переліку таких поважних причин. Це може бути термінове відрядження за кордон, переїзд на постійне місце проживання, необхідність у терміновому медичному обстеженні, лікуванні тощо.

У разі вагітності нареченої, народження нею дитини, а також якщо є безпосередня загроза для життя нареченої або нареченого, *шлюб реєструється в день подання відповідної заяви або в будь-який інший день* за бажанням наречених протягом одного місяця.

Реєстрацію шлюбу може бути відкладено, але не більше ніж на три місяці, якщо є відомості про наявність перешкод до реєстрації шлюбу (ч. 3 ст. 32 СК).

*Місце реєстрації шлюбу.* За правилом шлюб реєструється у приміщенні того державного органу РАЦС, куди й було подано заяву про реєстрацію шлюбу (ч. 1 ст. 33 СК). За заявою наречених реєстрація шлюбу відбувається урочисто.

Але закон надає можливість нареченим за їхньою заявою зареєструвати шлюб і в іншому місці, а саме за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть із поважних причин прибути до державного органу РАЦС (ч. 2 ст. 33 СК). Ідеться про виняткові обставини, які мають бути підтверджені документально.

Державна реєстрація шлюбу посвідчується *Свідомством про шлюб*, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

### **Контрольні питання**



1. Розкрийте поняття «сім'я».
2. Назвіть основні ознаки шлюбу.
3. Дайте перелік умов укладення шлюбу та їх характеристику.
4. Які особливості порядку укладення шлюбу існують в Україні?



---

## ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ. ВИЗНАННЯ ШЛЮБУ НЕДІЙСНИМ

---

1. Поняття та підстави припинення шлюбу.
2. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання.
3. Правові наслідки розірвання шлюбу.
4. Режим окремого проживання подружжя (сепарації):  
підстави, порядок встановлення та правові наслідки.
5. Поняття та правова природа недійсності шлюбу.  
Підстави недійсності шлюбу.
6. Правові наслідки недійсності шлюбу.

### 1. Поняття та підстави припинення шлюбу

Під *припиненням шлюбу* слід розуміти зумовлене певними юридичними фактами припинення на майбутнє правовідносин подружжя, які виникли із зареєстрованого дійсного шлюбу (О. Калітенко).

У разі припинення шлюбу припиняються особисті та майнові правовідносини подружжя. Водночас припинення шлюбу може слугувати підставою виникнення інших правовідносин, нових особистих та майнових прав колишнього подружжя.

Усі ці обставини свідчать про важливість визначення питань, які стосуються підстав, порядку та процедури припинення шлюбу.

Відповідно до законодавства (ст. 104 СК) шлюб припиняється за однією з двох підстав:

а) унаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим;

б) унаслідок розірвання шлюбу.

Це вичерпний перелік підстав припинення шлюбу.

Щодо фактичної смерті, то даний юридичний факт другим із подружжя має бути підтверджений документально державному органу РАЦС, тобто на підставі безспірних доказів, серед яких можуть бути свідоцтво про смерть особи, видане державним органом РАЦС на підставі реєстрації цим органом факту смерті, яке й буде

підставою для припинення шлюбу. У цьому випадку припинення шлюбу не потребує спеціального оформлення.

Щодо такої підстави, як оголошення особи померлою, то цей юридичний факт підлягає встановленню в порядку окремого провадження. Після набрання законної сили рішення про оголошення особи померлою суд надсилає рішення відповідному державному органу РАЦС для реєстрації смерті фізичної особи за місцем проживання заявника, після такої реєстрації орган РАЦС також видає свідоцтво.

Відповідні права та обов'язки в цьому випадку виникають або припиняються внаслідок самого факту смерті або оголошення особи померлою. Реєстрація смерті, проведена відповідно до цивільного законодавства, і отримання свідоцтва про смерть є достатнім підтвердженням припинення шлюбу.

Що стосується такої підстави припинення шлюбу, як розірвання (ч. 2 ст. 104 СК), то закон до державних органів, які наділено повноваженням щодо розірвання шлюбу, відносить державні органи РАЦС та суд.

У житті можуть виникнути певні колізії між двома зазначеними вище різновидами припинення шлюбу. Це може статися у випадку, якщо подружжя (один з нього) звернулося до суду із заявою про розірвання шлюбу, а потім один із подружжя помер.

СК розв'язує цю колізію таким чином:

1) якщо один із подружжя помер до дня, коли набрало чинності рішення суду про розірвання шлюбу, то вважається, що шлюб припинився внаслідок його смерті (ч. 3 ст. 104 СК);

2) якщо в день, коли набрало чинності рішення суду про розірвання шлюбу один із подружжя помер, то вважається, що шлюб припинився внаслідок його розірвання (ч. 4 ст. 104 СК).

Розв'язання цього питання має значення для визначення підстав та порядку припинення шлюбу в такій складній ситуації. Як впливає з наведеного, головним є визначення дня смерті одного з подружжя – до набрання чинності рішенням суду або безпосередньо в сам день набрання чинності судовим рішенням. У першому випадку припинення шлюбу підтверджується свідоцтвом органу РАЦС щодо смерті особи, а в другому – відповідним рішенням суду щодо розірвання шлюбу.

## 2. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання

За життя подружжя шлюб може бути припинено шляхом його розірвання. Розірвання шлюбу може здійснюватися:

1) державним органом реєстрації актів цивільного стану (ст. 106, 107 СК);

2) судом (ст. 109-110 СК).

**Розірвання шлюбу державним органом РАЦС.** Відповідно до ч.1 ст. 106 СК розірвання шлюбу здійснюється державним органом реєстрації актів цивільного стану за наявності двох умов:

а) подружжя не має неповнолітніх дітей;

б) існує взаємна згода подружжя на розірвання шлюбу.

*Відповідно до ч. 3 ст. 106 СК України шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.* Такий підхід видається цілком виправданим. Відомо, що розгляд судами майнових спорів подружжя нерідко має тривалий характер. Що ж до їхніх особистих стосунків, то вони на момент звернення до суду, як правило, вже непоправно зруйновані. Тому немає сенсу штучно пов'язувати питання щодо майнового спору з питанням припинення шлюбу. Ніщо не завадить подружжю і після розірвання шлюбу розв'язувати спірні питання щодо майна в суді.

За наявності зазначених умов:

1) подружжя може подати одну спільну заяву до державного органу РАЦС про розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 105 СК);

2) заяву про розірвання шлюбу до державного органу РАЦС може подати кожний із подружжя особисто (ч. 1 ст. 106 СК);

3) якщо один із подружжя через поважну причину не може особисто подати заяву про розірвання шлюбу до державного органу РАЦСу, таку заяву, нотаріально засвідчену або прирівняну до неї, від його імені може подати другий із подружжя (ч. 1 ст. 106 СК).

Відповідно до ч. 2 ст. 106 СК державний орган реєстрації актів цивільного стану виносить *постанову про розірвання шлюбу після спливу одного місяця* від дня подання спільної заяви подружжя, якщо вона не була відкликана.

Відповідно до ч. 1 ст. 107 СК шлюб може бути розірваний за заявою одного з подружжя, якщо другий з них:

а) визнаний безвісти відсутнім;

б) визнаний недієздатним;

в) засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менш як три роки.

*Відповідно до п. 2 ст. 107 шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.*

**Розірвання шлюбу за рішенням суду.** Шлюб може бути розірваний у судовому порядку в таких випадках:

а) за спільною заявою подружжя, яке має дітей (ст. 109 СК);

б) за позовом, пред'явленим одним із подружжя, тобто за наявності спору (ст. 110 СК).

У першому випадку мається на увазі *добровільне розірвання шлюбу*, коли ніхто з подружжя не заперечує проти припинення подружнього життя. Утім, якщо така сім'я має дітей, то розірвання шлюбу не може здійснюватися органами РАЦС. У цьому випадку розірвання шлюбу між подружжям традиційно здійснюється судом. Це викликано необхідністю забезпечення інтересів дітей у разі розпаду сім'ї.

Зауважимо, що СК закріплює нове правило щодо договірної регулювання багатьох аспектів відносин подружжя, які виникають у процесі розірвання шлюбу. Зокрема, у випадку розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей, можуть укладатися два види договору:

1) *договір про те*, з ким із подружжя будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов життя дітей братиме той із батьків, хто буде проживати окремо, і умови здійснення тим із батьків, який проживатиме окремо, права на особисте виховання дітей (ч. 1 ст. 109 СК).

Зазначений договір неодмінно має містити умови щодо:

– місця проживання дитини;

– участі того з батьків, який проживає чи проживатиме окремо від дитини, у її утриманні;

– здійснення тим із батьків, який проживає чи проживатиме окремо від дитини, право на особисте її виховання.

Відповідно до ч. 1 ст. 109 СК зазначений договір має просту письмову форму. Виходячи з того, що він буде подаватися до суду разом із заявою подружжя щодо розірвання шлюбу, можна зробити припущення, що цей договір має бути затверджений судом на зразок мирової угоди. Підписання сторонами такого договору, як впливає з ч. 1 ст. 109 СК, є правом, а не обов'язком подружжя;

2) *договір про розмір аліментів на дитину* (ч. 2 ст. 109 СК). Зазначений договір має бути нотаріально посвідчений, і в разі його

невиконання аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

При визначенні правової природи договору про розмір аліментів на дитину виникають певні труднощі, зокрема:

1) співвідношення зазначеного договору з договором, передбаченим ч. 1 ст. 109 СК (з ким із подружжя будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов життя дітей братиме той з батьків, хто буде проживати окремо і умови здійснення тим із батьків, який проживатиме окремо, права на особисте виховання дітей);

2) відсутність чіткого змісту договору. Законодавець як неодмінну умову визначає лише розмір аліментів на дитину;

3) співвідношення зазначеного договору з договором, передбаченим ч. 1 ст. 189 СК (договір про сплату аліментів на дитину), істотними умовами якого є розмір і строки виплати аліментів: «Стаття 189 СК передбачає можливість укладення батьками договору про сплату аліментів на дитину, визначивши в ньому розмір та строки виплати, що вносить неясність стосовно співвідношення зазначених норм СК, тобто й договір (ч. 2 ст. 109 СК) має місце лише при розірванні шлюбу за спільною заявою подружжя, яке має дітей, а ст. 189 СК розрахована на інші ситуації, чи ст. 189 СК поширюється на всі випадки, оскільки стосується аліментних обов'язків батьків щодо своїх дітей» (О. Сафончик).

*Розірвання шлюбу за позовом, пред'явленим одним із подружжя (ст. 110 СК).* Мова йде про відсутність згоди подружжя щодо цього питання, унаслідок чого розірвання шлюбу здійснюється за ініціативою лише одного з них. Крім подружжя позов про розірвання шлюбу може подати також опікун недієздатного чоловіка або недієздатної дружини, якщо цього вимагають інтереси того з подружжя, хто визнаний недієздатним.

Загальний дозвіл щодо розірвання шлюбу за позовом одного з подружжя має певні винятки. Відповідно до ч. 2 ст. 110 СК такий позов не може бути пред'явлений:

- протягом вагітності дружини;
- та протягом одного року після народження дитини.

Але зазначене правило має винятки:

1) звернення до суду з позовом про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини можливе, якщо один із подружжя вчинив протиправну

поведінку, яка містить ознаки злочину щодо другого з подружжя або дитини (ч. 2 ст. 110 СК);

2) чоловік та дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу протягом вагітності дружини, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою (ч. 3 ст. 110 СК);

3) чоловік і дружина мають право пред'явити позов про розірвання шлюбу до досягнення дитиною одного року, якщо: а) батьківство щодо неї визнане іншою особою; б) за рішенням суду відомості про чоловіка як батька дитини виключено з актового запису про народження дитини (ч. 4 ст. 110 СК).

Якщо перешкод для пред'явлення позову про розірвання шлюбу немає, суд приймає позов та розглядає справу. При цьому він уживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства (ст. 111 СК).

При розгляді справи суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, справжні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітньої дитини, дитини-інваліда та інші обставини життя подружжя (ч. 1 ст. 112 СК).

Відповідно до ч. 2 ст. 112 СК суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення.

Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі РАЦС за заявою колишньої дружини або чоловіка і засвідчується Свідомством про розірвання шлюбу.

### **3. Правові наслідки розірвання шлюбу**

Розірвання шлюбу як юридичний факт викликає певні юридичні наслідки:

1) між колишнім подружжям припиняються особисті права та обов'язки, зокрема такі як право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності (ст. 51 СК), право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток (ст. 52 СК), право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне розв'язання питань життя сім'ї (ст. 54 СК), обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю (ст. 55 СК), право дружини та чоловіка на свободу й особисту недоторканність (ст. 56 СК);



2) особа, яка змінили своє прізвище у зв'язку з реєстрацією шлюбу, має право на вибір прізвища:

- залишення прізвища чоловіка (дружини), яке вона отримала при реєстрації шлюбу;

- відновлення свого дошлюбного прізвища.

При цьому таке волевиявлення не залежить від бажання чоловіка (дружини), чиє прізвище було взяте іншим при реєстрації шлюбу;

3) особи, після одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу мають право на повторний шлюб (ст. 116 СК);

4) питання про походження дитини вирішується в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 122 СК, а саме: дитина, яка була народжена до спливу десяти місяців після розірвання шлюбу, походить від подружжя;

5) виникнення в колишнього подружжя права на утримання, якщо:

- особа стала непрацездатною до розірвання шлюбу;

- особа стала непрацездатною протягом одного року від дня розірвання шлюбу і потребує матеріальної допомоги і якщо її колишній чоловік (дружина) може надавати матеріальну допомогу;

- коли особа стала інвалідом після спливу одного року від дня розірвання шлюбу, якщо її інвалідність була результатом протиправної поведінки щодо неї колишнього чоловіка (дружини) під час шлюбу (ч. 2 ст. 76 СК);

6) припинення режиму спільної сумісної власності.

З огляду на зазначені вище наслідки, важливим є правильне встановлення моменту припинення шлюбу в разі його розірвання. Він залежить від того, який державний орган здійснює розірвання шлюбу:

1) у разі розірвання шлюбу державним органом РАЦС шлюб припиняється в день реєстрації розірвання шлюбу (ч. 1 ст. 114 СК);

2) у разі розірвання шлюбу судом шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу (ч. 2 ст. 114 СК).

#### **4. Режим окремого проживання подружжя (сепарації): підстави, порядок встановлення та правові наслідки**

У СК вперше в сімейному законодавстві України використовується поняття «режим окремого проживання подружжя». У 1563 р. Тридентський собор Римської католицької церкви остаточно заборонив розлучення. Замість розірвання шлюбу було дозволено «відлучення від стола і ложа», або сепарацію, як його зараз називають у світі. Тривалий час основне значення сепарації полягало в легалізації окремого проживання подружжя, адже одним із законів тодішнього шлюбного права був обов'язок спільного сімейного проживання (З. Ромовська).

Відповідно до ч. 1 ст. 119 СК режим окремого проживання подружжя встановлюється судом у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно.

Режим окремого проживання подружжя встановлюється у тих випадках, коли сімейних відносин між дружиною і чоловіком немає, і припиняє своє існування у разі їх поновлення (ч. 2 ст. 119 СК). Але встановлення цього режиму не пов'язується з фактичним припиненням шлюбу.

Законодавець передбачає два порядки припинення режиму окремого проживання подружжя:

- 1) автоматичний – у разі поновлення сімейних відносин;
- 2) судовий – за рішенням суду, ухваленим на підставі заяви одного з подружжя.

Наслідки встановлення режиму окремого проживання подружжя:

- 1) майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважається набутих у шлюбі;
- 2) дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважається такою, що походить від її чоловіка.

#### **5. Поняття та правова природа недійсності шлюбу. Підстави недійсності шлюбу**

*Недійсність шлюбу* – це форма відмови держави від визнання укладеного шлюбу як юридично значущого акту, виражена в рішенні суду, винесеному в порядку цивільного судочинства у зв'язку з порушенням встановлених законом умов укладання шлюбу, що є за своєю суттю заходом захисту.

Для визнання шлюбу недійсним, суттєвою є відсутність фактичного складу позитивних умов його укладення або наявність хоча б однієї негативної умови.

Залежно від того, які вимоги закону були порушені при укладенні шлюбу, розрізняють:

- 1) абсолютно недійсні шлюби;
- 2) шлюби, які визнаються недійсними за рішенням суду;
- 3) шлюби, які можуть бути визнані недійсними судом.

*Абсолютно недійсними* вважаються шлюби, які укладено всупереч установленим законом перешкодам до їх укладення, а саме:

1) *шлюб зареєстровано з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі* (ч. 1 ст. 39 СК), тобто укладенням такого шлюбу порушено основний принцип сімейного права — одношлюбність. У цьому випадку недійсним визнається останній шлюб, оскільки на момент його укладення особа вже перебувала в іншому зареєстрованому шлюбі;

2) *шлюб зареєстровано між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою* (ч. 2 ст. 39 СК), тобто порушено такий основний принцип сімейного права, як відсутність кровного споріднення. Щодо родичів прямої лінії споріднення, то це особи, які походять одне від одного — батьки і діти, внуки, дід, баба. Щодо рідних братів і сестер, то у ст. 26 СК має місце уточнення, що до них належать як повнорідні брати та сестри, тобто ті, які мають спільних батьків, так і неповнорідні — ті, які мають спільну матір або спільного батька;

3) *шлюб зареєстровано з особою, яку визнано недієздатною* (ч. 3 ст. 39 СК). Тобто для підтвердження цього факту подається рішення суду про визнання одного з подружжя недієздатним, що набрало законної сили і стосується періоду реєстрації шлюбу. Проте, якщо один із подружжя внаслідок психічного розладу буде визнаний судом недієздатним після укладення шлюбу, то шлюб не вважається недійсним, оскільки на момент його укладення обидва з подружжя були здорові й дієздатні. Він може бути розірваним за заявою дієздатного подружжя в державних органах РАЦС.

Абсолютно недійсні шлюби вважаються недійсними з моменту їх реєстрації і не потребують судового рішення щодо цього. Анулювання актового запису відбувається органами РАЦС на підставі заяви заінтересованої особи з наданням відповідних доказів

порушення цим шлюбом однієї із зазначених засад сімейного права. При цьому актовий запис про шлюб анулюється незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб, а також розірвання цього шлюбу (ч. 6 ст. 39 СК).

До шлюбів, які визнаються недійсними за рішенням суду, належать шлюби:

1) *Укладені без вільної згоди жінки або чоловіка* (ч. 1 ст. 40 СК). Під вільною згодою жінки та чоловіка розуміється справжнє їх волевиявлення на цей шлюб, тобто воно має здійснюватись без будь-якого тиску, омані, примусу, тобто фізичного чи психічного насильства.

Укладення шлюбу *під примусом* має місце тоді, коли згода на укладення була виражена однією зі сторін під впливом фізичного та психологічного насильства чи під загрозою його застосування. При цьому примушення до одруження може виходити від одного з подружжя чи від третіх осіб, що діють в його чи в своїх інтересах.

*Обман* – це навмисне введення в оману особи, що одружується. Ним може бути не лише повідомлення майбутньому чоловіку (дружині) свідомо хибних відомостей, а й свідоме замовчування деяких фактів, що мають істотне значення при укладенні шлюбу.

*Омана* – це помилкове уявлення особи, що одружується, щодо певних обставин укладення шлюбу. При цьому омана може сформуватися під впливом різних причин, які не завжди залежать від майбутнього чоловіка (дружини) чи дій третіх осіб.

Якщо особа на момент реєстрації шлюбу страждала тяжким психічним розладом здоров'я, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, у результаті чого не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними, згода особи також не вважається вільною і адекватною її волі.

2) *Фіктивні шлюби* (ч. 2 ст. 40 СК). Фіктивним визнають шлюб, укладений без наміру створити сім'ю, причому це може бути притаманним як одному з подружжя, так і обом. Зазвичай метою укладення фіктивного шлюбу є корисливі міркування майбутнього чоловіка або жінки. Наприклад, бажання одержати право на житлове приміщення, отримання певної користі тощо. Однак підставою віднесення шлюбу до фіктивного є не укладення його з корисливих мотивів, а саме відсутність в одного чи обох з подружжя наміру створити сім'ю.

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

*Шлюб, який може бути визнаний недійсним за рішенням суду (ст. 41 СК):*

1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, встановлених ч. 5 ст. 26 СК. Тобто шлюб між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення;

2) між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею. При цьому слід враховувати такі обставини: а) якщо факти родинних стосунків були відомі майбутньому подружжю на момент реєстрації шлюбу, то такий шлюб може бути визнаний недійсним; б) якщо ж майбутнє подружжя не знало про наявність між ними родинних стосунків, то у позові про визнання шлюбу недійсним може бути відмовлено (О. Клименко);

3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;

4) з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не надано права на шлюб.

На відміну від ст. 40 СК, яка містить імперативну норму про обов'язковість визнання шлюбу недійсним у судовому порядку, ст. 41 СК встановлює лише можливість, а не обов'язковість цього. Приймаючи рішення щодо дійсності чи недійсності певного шлюбу, беруть до уваги наскільки цим шлюбом порушено права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення (ч. 2 ст. 41 СК).

*Шлюб не може бути визнаний недійсним:*

1) у разі вагітності дружини або народження дитини у шлюбі між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;

2) у разі вагітності дружини або народження дитини у шлюбі між двоюрідним братом і сестрою, тіткою, дядьком та племінником, племінницею;

3) у разі вагітності дружини або народження дитини у шлюбі з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано право на шлюб;

4) якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб.

*Коло осіб, що мають право пред'являти до суду позов про визнання шлюбу недійсним:*

- 1) дружина або чоловік;
- 2) інші особи, права яких порушені в зв'язку з реєстрацією цього шлюбу;
- 3) батьки, опікун, піклувальник дитини, опікун недієздатної особи;
- 4) прокурор;
- 5) орган опіки та піклування, якщо захисту потребують права й інтереси дитини, особи, визнаної недієздатною, чи особи, дієздатність якої обмежена (ст. 42 СК).

Розірвання шлюбу, смерть дружини або чоловіка *не є перешкодою* для визнання шлюбу недійсним (ч. 1 ст. 43 СК). Але якщо шлюб розірвано за рішенням суду, позов про визнання його недійсним може бути пред'явлено лише після скасування рішення суду про розірвання шлюбу (ч. 2 ст. 43 СК).

Позивач *не обмежений часовими рамками* для подачі заяви про визнання шлюбу недійсним. За загальним правилом на вимоги, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується. Отже, дійсність шлюбу може бути оскаржена позивачем у будь-який час після його укладення.

## **6. Правові наслідки недійсності шлюбу**

Шлюб вважається недійсним з дати його державної реєстрації (ст. 44 СК). Загальний правовий наслідок визнання шлюбу недійсним полягає в тому, що шлюб вважається таким, що ніколи не існував, а особи, що його уклали, вважаються такими, що раніше не перебували в шлюбі. У подружжя не виникає жодних особистих та майнових прав, що впливають із шлюбу (ст. 45 СК):

- 1) якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно – воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності;
- 2) якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатніх підстав, і підлягає поверненню відповідно до ЦК, але не більш як за останні три роки;
- 3) особа, яка поселилася в житлове приміщення, не набула права на проживання в ньому і може бути виселена;

4) особа, яка змінила прізвище у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу, вважається такою, що іменується ним без достатньої правової підстави.

Але негативні наслідки застосовуються лише до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх від другої сторони і (або) від державного органу РАЦС (ч. 6 ст. 45 СК).

*Якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу (добросовісний чоловік чи дружина), вона має право:*

1) на поділ майна, набутого в недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя;

2) на проживання в житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом;

3) на аліменти;

4) на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу.

Проте недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини: якщо в недійсному шлюбі народилися діти, то вони мають такі самі права та обов'язки, як і діти, які народилися в дійсному шлюбі. Це положення зумовлене презумпцією батьківства, сутність якої, закріплена в СК, полягає в тому, що права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них.

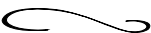
Визнання шлюбу недійсним слід відрізнити від визнання шлюбу неукладеним. Відповідно до ст. 48 СК шлюб, зареєстрований за відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним. Запис про такий шлюб у державному органі РАЦС анулюється за рішенням суду за заявою заінтересованої особи, а також за заявою прокурора.

Шлюб, який визнається неукладеним, ніяких правових наслідків для осіб, які в ньому перебували, не породжує, оскільки такий шлюб вважається таким, що не існував.

### **Контрольні питання**



1. В яких випадках шлюб може бути припинено?
2. Назвіть правові наслідки розірвання шлюбу.
3. Які особливості притаманні режиму окремого проживання подружжя?
4. У чому полягає специфіка правових наслідків визнання шлюбу недійсним і чим вони відрізняються від правових наслідків розірвання шлюбу?
5. Які ви знаєте підстави недійсності шлюбу?



1. Поняття та загальна характеристика особистих немайнових прав та обов'язків подружжя.
2. Види особистих немайнових прав і обов'язків подружжя.

### **1. Поняття та загальна характеристика особистих немайнових прав та обов'язків подружжя**

*Особисті немайнові правовідносини подружжя* – це врегульовані нормами сімейного права відносини стосовно особистих немайнових благ та інтересів осіб, які перебувають у шлюбі.

Особисті немайнові права подружжя мають певні особливості.

По-перше, особисті немайнові права подружжя виникають не від народження, а в зв'язку із взяттям шлюбу, зареєстрованого в установленому порядку. Таким чином, вони діють лише в сімейних відносинах.

По-друге, особисті немайнові права подружжя не є абсолютними, бо вони можуть бути порушені не будь-ким, а лише іншим з подружжя. Тому особистим правам одного з подружжя протистоїть обов'язок іншого з подружжя не перешкоджати їх здійсненню, не порушувати їх.

По-третє, особисті немайнові права подружжя є визначальними в сімейних правовідносинах. Саме з них як похідні виникають усі інші права подружжя.

По-четверте, здійснення особистих немайнових прав одним із подружжя можливе не тільки за умови погодження своїх дій з іншим із подружжя, а й з урахуванням інтересів сім'ї в цілому.

По-п'яте, немайнові особисті права подружжя можуть припинятися з волі учасників шлюбних відносин – шляхом розірвання шлюбу, оскільки їх припинення відбувається разом із припиненням шлюбу.



## **2. Види особистих немайнових прав і обов'язків подружжя**

### *1. Право на материнство (ст. 49 СК).*

Право на материнство є одним з найважливіших особистих немайнових прав матері. *Материнство* – це забезпечена законом можливість жінки здійснювати репродуктивну функцію – народжувати дітей, утримувати та виховувати їх.

СК передбачено відповідальність за позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції). Позбавлення можливості народити дитину може виражатися у таких формах:

- неправомірна заборона народжувати дитину під загрозою звільнення із служби чи місця роботи;
- протиправна поведінка щодо жінки, що мала наслідком позбавлення її можливості народити дитину.

Закріплення права на материнство СК дозволяє жінці користуватися всіма способами захисту свого права. При цьому законодавець допускає ще й специфічні наслідки, якщо жінці чиняться перешкоди в можливості народження дитини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 49 СК небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Право на материнство включає в себе певні обов'язки подружжя. Так, вагітній дружині мають бути створені в сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини (ч. 4 ст. 49 СК). Дружині-матері мають бути створені умови для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав та обов'язків (ч. 5 ст. 49 СК).

### *2. Право на батьківство (ст. 50 СК).*

Батьківство в праві визначається як факт походження дитини від певного чоловіка, юридично посвідчений записом у державних органах РАЦС про народження. Відповідно до ч. 3 ст. 51 Конституції України право на батьківство охороняється законом.

Згідно з ч. 2 ст. 50 СК відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу.

Коли репродуктивна функція чоловіка припиняється не з його волі, він має право вимагати відшкодування завданої йому моральної шкоди (ч. 3 ст. 50 СК). Підставами такої вимоги є обставини, що

пов'язані з виконанням ними конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо нього.

*3. Право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності (ст. 51 СК).*

Це право є продовження конституційного положення, згідно з яким кожній людині гарантується право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23 Конституції України).

Індивідуальність особи — сукупність психічних властивостей, характерних рис, досвіду кожної особистості, що відрізняють її від інших індивідів.

Право на індивідуальність полягає в можливості особи:

1) володіти певною індивідуальністю, тобто бути визнаним носієм цього особистого немайнового блага;

2) використовувати свою індивідуальність, тобто обирати будь-яку з можливих форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства;

3) створювати та зміцнювати свою індивідуальність, тобто можливість самостійно визначати її обсяг та зміст. Це здійснюється шляхом зміни як природних (пластичні операції, нарощування волоссяного покриву тощо), так і набутих (зміна іміджу, відмова від паління чи інших шкідливих звичок тощо) особливостей особи;

4) вимагати захисту в разі будь-якого порушення права на індивідуальність (М. Стефанчук).

*4. Право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток (ст. 52 СК).*

Право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток впливає із загальних положень про право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей (ст. 23 Конституції України), рівності прав жінки і чоловіка (ст. 24 Конституції України), права на працю та відпочинок (ст. 43, 45 Конституції України), свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 53, 54 Конституції України).

Відповідно до ст. 52 СК дружина та чоловік мають рівне право на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку.

*5. Право чоловіка та дружини на зміну прізвища (ст 35, 53 СК).*

При реєстрації шлюбу кожний з майбутнього подружжя має право:

1) залишити своє дошлюбне прізвище, тобто нареченим надається право надалі іменуватися своїми дошлюбними прізвищами;

2) дружина – взяти прізвище чоловіка. За взаємною згодою наречені можуть обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя. При цьому присвоєння якого-небудь іншого прізвища не дозволяється;

3) чоловік – взяти прізвище дружини;

4) до прізвища чоловіка дружина може приєднати своє дошлюбне прізвище та йменуватися подвійним прізвищем;

5) чоловік може взяти прізвище дружини та до нього приєднати своє дошлюбне.

Таким чином, при реєстрації шлюбу один із наречених має право прийняти об'єднане прізвище, а другий — залишити своє дошлюбне прізвище.

Якщо при виборі прізвища між нареченими виникнуть непорозуміння, то працівник державного органу РАЦС залишає подружжю їхні дошлюбні прізвища.

Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхнім бажанням визначається, з якого прізвища воно буде починатися. Приєднувати до подвійного прізвища ще одне прізвище не дозволяється, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належать наречена та (або) наречений. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої (нареченого) вже є подвійним, вона (він) має право замінити одну із частин свого прізвища на прізвище другого (ст. 35 СК).

Право на зміну прізвища згідно зі ст. 53 СК може реалізувати подружжя тільки за взаємною згодою, зміна прізвища одним із подружжя без згоди іншого неможлива. У разі зміни прізвища державний орган РАЦС видає нове Свідectво про шлюб. Одержане при реєстрації шлюбу або в результаті зміни за взаємною згодою прізвище подружжя зберігає протягом усього життя. Припинення шлюбу внаслідок смерті одного з подружжя або оголошення його померлим не створює для іншого обов'язку змінити прізвище.

6. *Право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне розв'язання питань життя сім'ї (ст. 54 СК).*

Для нормального існування будь-якої сім'ї необхідне належне задоволення її основних потреб: матеріальних, моральних, культурних, виховних, естетичних тощо. Зрозуміло, що обов'язки із забезпечення сім'ї матеріальними і духовними благами мають бути відповідним чином розподілені в сім'ї. При цьому варто зазначити, що обов'язки в сім'ї можуть бути розподілені повністю, частково та взагалі не розподілені і виконуватися ситуаційно залежно від можливостей.

7. *Право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність (ст. 56 СК).* Згідно зі змістом ст. 56 СК під правом на особисту свободу закон розуміє:

- право на вільний вибір кожним із подружжя місця свого проживання;

- право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин;

- право на припинення шлюбних відносин.

Кожний із подружжя однаково вільний у розв'язанні питань, що стосуються його особисто.

Аналогічні за змістом і їхні **обов'язки немайнового характеру**. Вони полягають у тому, що кожний з подружжя зобов'язаний не заважати іншому з подружжя здійснювати права на материнство, батьківство, повагу до своєї індивідуальності, здобуття освіти, прояв своїх здібностей, вибір місця проживання тощо. Те саме можна сказати і про спільне розв'язання подружжям питань життя сім'ї, де праву одного відповідає обов'язок іншого з подружжя.

### **Контрольні питання**



1. Які основні риси особистих немайнових прав подружжя ви знаєте?
2. Назвіть види особистих немайнових прав подружжя.
3. У чому полягає право на материнство і батьківство?
4. Охарактеризуйте право чоловіка та дружини на зміну прізвища
5. Які правомочності включає в себе право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності?



1. Загальна характеристика майнових відносин подружжя.
2. Правовий режим майна, що є особистою приватною власністю подружжя. Підстави набуття.
3. Правовий режим спільної сумісної власності подружжя.
4. Правила розпорядження спільним майном подружжя.
5. Поділ майна подружжя. Способи, порядок поділу та визначення розмірів часток кожного з них.
6. Шлюбний договір: поняття, зміст, порядок укладення.
7. Права та обов'язки подружжя з утримання.

### **1. Загальна характеристика майнових правовідносин подружжя**

*Майнові відносини подружжя* – це складний комплекс взаємозв'язаних дій щодо володіння, користування й розпорядження майном.

Право визначає основні параметри поведінки подружжя в майновій сфері:

- 1) закріплює, яке майно перебуває у власності подружжя або кожного з них;
- 2) визначає обсяг прав та обов'язків подружжя щодо цього майна, умов реалізації цих прав та обов'язків;
- 3) порядок набуття та відчуження майна;
- 4) відповідальність подружжя за спільними або особистими зобов'язаннями;
- 5) надання взаємного утримання (аліментування) тощо.

Майнові відносини подружжя регулюються нормами сімейного та цивільного права України, а також договорами, які подружжя укладає між собою.

Майнові правовідносини подружжя є дуже різноманітними, тому вони можуть бути класифіковані за різними ознаками.

Залежно від способу забезпечення інтересів уповноваженої особи майнові правовідносини подружжя поділяють так:

1) речові правовідносини (відносини подружжя щодо права власності на майно та права на користування речами, які належать кожному з них);

2) зобов'язальні правовідносини (відносини подружжя щодо взаємного утримання (аліментування) та договірні відносини подружжя).

## **2. Правовий режим майна, що є особистою приватною власністю подружжя. Підстави набуття**

Правовий режим особистої приватної власності подружжя регулюється главою 7 СК. Але, як звертають увагу окремі автори, поняття «особиста власність», яке застосовується в СК та доволі широко використовується у цивільному обігу, за своєю суттю та правовим значенням збігається з поняттям «приватна власність», що має застосування у ст. 325 ЦК. Але вважається, що термінологічна база двох важливих нормативних актів, якими є СК та ЦК, має бути однозначно узгодженою. Окрім того, Конституція України також не містить поняття «особиста власність». Воно замінене поняттям «приватна власність». Крім того, якщо власність приватна, тобто однієї особи, вона не може бути роздільною, оскільки особа сама з собою не може її ділити. Тому пропонується зазначений термін замінити терміном «особиста власність дружини та чоловіка» або «приватна власність кожного з подружжя» (О. Клименко).

У ст. 57 СК законодавець навів перелік майна, яке є особистою приватною власністю подружжя, зокрема, до нього належить:

1) майно, яке кожний з подружжя набув до шлюбу (п. 1 ч. 1 ст. 57 СК). Одним із критеріїв віднесення майна до особистого майна одного з подружжя є визначення моменту набуття майна, який повинен настати до укладення шлюбу. При визначенні строку, що передує шлюбу, слід брати до уваги момент у часі, коли відбувається офіційна реєстрація шлюбу в органах реєстрації актів цивільного стану. Слід відзначити, що таке правило є традиційним для вітчизняного сімейного законодавства.

Майно, яке було набуто кожним із подружжя до шлюбу, зберігає режим роздільності незалежно від тривалості шлюбу, навіть якщо цим майном користувався не тільки власник, а й інший з подружжя;

2) майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку успадкування (п. 2 ч. 1 ст. 57 СК). Таке майно слід відрізнити від майна, яке за час шлюбу було подаровано подружжю і належить йому на праві спільної власності.

До дружини, чоловіка переходить право власності на речі, які входили до складу спадщини. Але важливим є те, що таке майно повинен отримати від спадкодавця один із подружжя. Відповідно, якщо спадкодавець заповів майно обом з подружжя або вони успадковують за законом як спадкоємці однієї черги (наприклад, четвертої черги спадкоємців за законом), то в них на таке майно виникає право спільної сумісної власності.

Оскільки кожний із подружжя є самостійним учасником цивільних правовідносин, як чоловік, так і жінка можуть за час шлюбу отримати у власність майно на підставі договору дарування. У цьому випадку майно є роздільним і належить кожному з подружжя.

Іноді доволі складно довести, кому були подаровані речі, вручені на весіллі. Якщо не доведено іншого, слід вважати, що вони подаровані подружжю і, отже, є їхньою спільною сумісною власністю;

3) майно, набуте кожним із подружжя за час шлюбу, але за кошти, які належали їм особисто (п. 3 ч. 1 ст. 57 СК). Тобто якщо один із подружжя під час шлюбу набуває певне майно за рахунок особистих коштів, то таке майно не може визнаватися спільним майном подружжя. Це правило стосується як грошей, які були набуті одним із подружжя до шлюбу, так і тих, які було отримано одним із подружжя під час шлюбу – за договором дарування, внаслідок успадкування тощо;

4) речі індивідуального користування кожного з подружжя, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя (ч. 2 ст. 57 СК). До таких речей, зокрема, належать одяг, аксесуари, косметичні засоби та інші речі, які обслуговують повсякденні потреби кожного з подружжя. Такі речі є особистою приватною власністю дружини, чоловіка.

Аналогічний режим поширюється і на коштовності, до яких можна віднести золоті прикраси – каблучки, годинник, який купувався як для дружини, так і для чоловіка. Але до речей індивідуального користування не можна віднести речі, придбані подружжям для про-

фесійних занять, зокрема, музичні інструменти, перукарське обладнання тощо, оскільки вони підпадають під інше поняття – «речі для професійних занять» і їхній правовий режим визначається ст. 61 СК;

5) премії та нагороди, які один із подружжя одержав за свої особисті заслуги. Якщо щодо цього майна виникне спір і буде встановлено, що другий із подружжя своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню, суд може визнати за ним право на частку цієї премії або нагороди (ч. 3 ст. 57 СК). Розмір частки буде визначатися судом і залежатиме від усіх обставин справи. Слід зазначити, що такого роду премії повинні мати характер одноразової заохочувальної винагороди, вони за своїм статусом не можуть бути прирівняні до зарплати;

6) кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка належала чоловіку (дружині), а також відшкодування завданої йому (їй) моральної шкоди (ч. 4 ст. 57 СК). Слід звернути увагу, що кожний з подружжя має право на суму відшкодування за втрачене або пошкоджене майно лише в тому випадку, якщо воно належало виключно цьому представникові подружжя. Якщо майно належало подружжю на праві спільної сумісної власності, то, відповідно, компенсація має бути здійснена обом з подружжя;

7) власністю дружини, чоловіка є страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них (ч. 5 ст. 57 СК). Тобто законодавець говорить про два види страхування: обов'язкове особисте страхування та добровільне особисте страхування. Важливо наголосити, що в цьому разі мова йде про особисте страхування одного з подружжя, а не страхування належного йому майна. Предметом договору особистого страхування можуть бути майнові інтереси, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням особи (п. 1 ч. 1 ст. 980 ЦК). У зв'язку з тим, що страхова виплата за договором особистого страхування здійснюється в разі настання страхового випадку, пов'язаного з ушкодженням здоров'я та каліцтвом одного з подружжя, то СК відносить страхові суми, які отримує потерпілий, до роздільного майна подружжя;

8) за загальними правилами майно, набуте подружжям за час шлюбу, є спільним майном (ч. 1 ст. 60 СК). Утім із цього правила є



певний виняток. Відповідно до ч. 6 ст. 57 СК, якщо шлюб не розірвано, але чоловік і жінка проживають окремо у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, то майно, набуте сторонами за цей період, може бути за рішенням суду визнано роздільним. Це пов'язано з тим, що для сімейних відносин важливе значення має не тільки формально зареєстрований шлюб, а й справді подружні стосунки чоловіка та жінки. Якщо ж цього немає і сторони фактично не становлять одну сім'ю, то на такі відносини не може поширюватися режим спільності майна подружжя;

9) СК уперше встановлює режим майна, яке в сімейно-правовій літературі іноді називають «мішаним майном». Ідеться про випадки, коли в придбання майна вкладено окрім спільних також роздільні кошти подружжя. До цього часу це питання законодавчо не розв'язувалося, хоча воно нерідко виникало в судовій практиці, наприклад коли один із подружжя вказував, що в придбання житлового будинку, автомобіля, іншого майна окрім спільних було також вкладено кошти, які він отримав у спадок або за договором дарування. СК закріплює складну юридичну структуру такого майна (ч. 7 ст. 57 СК). У частці, яка відповідає внеску одного з подружжя, майно належить йому на праві приватної власності, в іншій частці – майно належить подружжю на праві спільної власності;

10) відповідно до ст. 58 СК до роздільного майна подружжя належать плоди, приплід або доходи (дивіденди), які дає річ, що належить на праві власності одному з подружжя. Це положення є новелою СК. У теорії сімейного права є полярно протилежні думки з приводу цього положення. Одні автори вважають, що таке положення суперечить принципам сімейного права, оскільки все, що нажите у шлюбі, є спільною сумісною власністю подружжя (О. Дзера, Т. Ариванюк). Інші вважають, що плоди, доходи (дивіденди) від речі, що є об'єктом права роздільної приватної власності одного із подружжя, не можна вважати доходом, одержаним у результаті праці в період шлюбу. Це результат уречевленої праці одного із подружжя чи інших осіб, витраченої не у зв'язку з перебуванням у шлюбі.

Відповідно до ст. 59 СК той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей.

При розпорядженні своїм майном дружина (чоловік) зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користуватися ним.

### **3. Правовий режим спільної сумісної власності подружжя**

Спільна сумісна власність є різновидом права власності, що ускладнена множинністю суб'єктів. Право спільної власності – це право двох або більше осіб (співвласників) на один і той самий об'єкт (ст. 355 ЦК). Відповідно до ст. 355 ЦК є два види спільної власності:

- спільна часткова;
- спільна сумісна.

При спільній частковій власності кожний співвласник із самого початку має чітко визначену частку у праві власності – так звану ідеальну частку (наприклад, 1/3, 1/7), а тому має право володіння, користування та розпорядження тим, що реально відповідає цій частці.

Право спільної сумісної власності як загальноцивілістична категорія відрізняється від права спільної часткової власності. Право спільної сумісної власності не поділене на частки, тому всі співвласники мають однакове право володіти, користуватися та розпоряджатися певним майном. Така частка може бути виділена за домовленістю між співвласниками або в разі спору – судом.

Дружина та чоловік можуть бути суб'єктами і права спільної часткової власності, і права спільної сумісної власності одночасно.

Режим спільної сумісної власності є одним з основних правових режимів майна подружжя. *Спільна сумісна власність подружжя* – це право подружжя володіти, користуватися, розпоряджатися своєю владою і в спільних інтересах – майном, що їм належить (О. Сафончик). У зв'язку з цим правовідносини власності подружжя можуть бути поділені на дві групи:

- 1) правовідносини з приводу спільного майна, на яке в подружжя виникло право спільної сумісної власності;
- 2) правовідносини з приводу роздільного майна, яке належить на праві приватної власності кожному з подружжя.

Сімейне право України, закріплюючи принцип спільності майна подружжя, який означає об'єднання майна чоловіка і жінки (повністю або в певній частині) в єдину майнову масу, установлює низку спеціальних правил щодо його володіння, користування та розпорядження. Зокрема:

1) майно, набуте подружжям за час шлюбу, вважається спільним, якщо інше не встановлено домовленістю сторін;

2) подружжя має рівні права щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності;

3) майно належить подружжю без визначення часток кожного з них у праві власності;

4) права подружжя на майно визнаються рівними незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу);

5) доти доки не буде доведено протилежне, вважається, що кожний з подружжя, який здійснює правочини щодо розпорядження спільним майном, діє в інтересах подружжя.

Щодо спільного майна подружжя здійснює права власника. Право спільної сумісної власності подружжя є різновидом права приватної власності фізичних осіб. Тому на подружжя поширюються загальні правила щодо об'єктів права приватної власності.

Різновиди майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності:

1) *майно, набуте за час шлюбу*. Сімейне законодавство встановлює, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 60 СК). Подружжя може проживати, працювати і отримувати майно у різних містах і навіть у різних країнах, управляти майном будь-якої вартості та місцезнаходження. Головне – відповідність дій кожного з подружжя принципу добросовісності й пріоритету сімейних інтересів. Отримане кожним із подружжя майно (незалежно від того, хто саме його отримав) буде визначатися як майно, набуте подружжям під час шлюбу;

2) *заробітна плата, пенсія, стипендія та інші грошові надходження* такого типу. Сімейний кодекс визначає правовий режим зазначеного майна таким чином.

У попередній редакції ч. 2 ст. 61 СК було зазначено, що заробітна плата, пенсія, стипендія інші доходи належать до спільного майна подружжя лише в тому разі, якщо їх було внесено: а) до сімейного бюджету, б) на особовий рахунок кожного з подружжя до банківської (кредитної) установи. Таким чином, надходження тільки тоді вважалося спільним майном подружжя, якщо кожний з них виявив свою волю щодо передачі грошей до сімейного бюджету. Якщо цього зроблено не було, то майно вважається роздільним і належить тому з подружжя, який його отримав. Відповідно до останніх змін до СК це положення виключено;

3) якщо одним із подружжя укладено *договір в інтересах сім'ї*, то гроші, інше цінне майно, у тому числі гонорар, виграш, які було одержано за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (наприклад, автомобіль, виграний у лотерею);

4) *речі професійних занять* (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу, для одного з подружжя є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Таким чином, якщо за час шлюбу було придбано речі, професійно необхідні одному з подружжя, відповідно до закону вони не визнаються об'єктом його права власності. Законодавство виходить з того, що такі речі були придбані за рахунок спільних коштів подружжя, тому вони мають належати обом із подружжя.

Подружнє життя є, як правило, тривалим за характером, тому речами, що належать на праві власності одному з подружжя, протягом спільного життя нерідко користуються обоє з них. Здійснюючи догляд за таким майном, подружжя вкладає в нього спільні кошти та працю. У випадку поділу майна один із подружжя, який не є власником, нерідко просить врахувати цю обставину і визнати зазначене майно спільним. Законодавство розв'язує це питання таким чином: відповідно до ч. 3 ст. 71 СК речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується при присудженні іншого майна другому з подружжя.

Згідно з ч. 1 ст. 62 СК України, якщо майно, яке було власністю одного з подружжя, за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових витрат або ви-

трат другого з подружжя, **то воно у разі спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.**

До витрат, у результаті яких особисте майно дружини, чоловіка може істотно збільшитися у шлюбі, законодавцем віднесено:

1) спільні трудові витрати (спільна особиста праця подружжя – проведення власними силами капітального ремонту будинку, ремонту квартири, дачі тощо);

2) спільні грошові витрати (внесення спільних грошових коштів у поліпшення майна);

3) витрати другого з подружжя (особисті витрати – як трудові, так і грошові одного з подружжя).

Для визнання роздільного майна спільним згідно зі ст. 62 СК необхідно, щоб вартість роздільного майна в період шлюбу збільшилася істотно. Тільки у цьому разі майно може бути визнане спільним.

Відповідно до ч. 2 ст. 62 СК, якщо один з подружжя своєю працею і (або) коштами брав участь в утриманні майна, належного другому з подружжя, в управлінні цим майном чи догляді за ним, то дохід (приплид, дивіденди), одержані від цього майна, у разі спору за рішенням суду може бути визнано об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Відповідно до ст. 63 СК дружина та чоловік мають рівні права і щодо володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними.

Оскільки частки кожного з подружжя у спільній сумісній власності є невизначеними, вони мають координувати свої дії щодо цього майна. У зв'язку цим, невизначеність часток у праві власності подружжя на майно спричинює два важливих наслідки:

– по-перше, за загальним правилом, дії одного з подружжя щодо володіння та розпорядження спільним майном розглядаються як дії подружжя. Згода іншого з подружжя передбачається до того часу, поки не буде доведено протилежне;

– по-друге, у випадках, передбачених законом, для здійснення певних юридичних дій потрібна воля подружжя. Це пояснюється тим, що річ належить подружжю на праві власності без визначення часток, тому розпорядження здійснюється в обсязі речі в цілому, а не її окремої частки.

#### **4. Правила розпорядження спільним майном подружжя**

СК встановлює кілька правил розпорядження майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності:

1) договори з іншими особами мають укладатися за їхньою спільною згодою (ч. 1 ст. 65 СК). Це положення впливає з презумпції єдності інтересів подружжя. Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, згода на укладення договору має бути нотаріально засвідчена;

2) відповідно до ч. 3 ст. 65 СК для укладення одним із подружжя договорів стосовно цінного майна згода другого з подружжя має бути подана письмово.

Таким чином, законодавство закріплює нову оцінну категорію «цінне майно», хоча і не дає її визначення або загальних критеріїв, які б дали змогу в разі спору віднести те чи інше майно подружжя до цінного майна;

3) із змісту ст. 65 СК випливає, що подружжя може укласти правочини щодо майна, яке не є цінним. Згода іншого з подружжя на укладення таких правочинів може висловлюватися в усній формі. Водночас, дружина та чоловік мають право на звернення до суду з позовом про визнання такого договору недійсним, якщо його було укладено без її (його) згоди (ч. 2 ст. 65 СК);

4) відповідно до ч. 1 ст. 65 СК подружжя може укласти щодо спільного майна дрібні побутові правочини. Такі правочини мають усну форму і не можуть бути визнані недійсними на тій підставі, що їх було укладено без згоди іншого з подружжя;

5) подружжя має право домовитися між собою про порядок користування спільним майном (ч. 1 ст. 66 СК).

#### **5. Поділ майна подружжя. Способи, порядок поділу та визначення розмірів часток кожного з них**

Майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, **може бути поділене між сторонами**. Загальна ідея поділу майна полягає у припиненні режиму спільності й виникненні на його основі режиму роздільності майна.

*Поділ спільного майна подружжя може бути здійснено:*

1) під час існування шлюбу;

2) у процесі розірвання шлюбу;

3) після розірвання шлюбу.

Відповідно до ч. 1 ст. 69 СК дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу.

Поділ майна подружжя може бути здійснено:

1) у добровільному порядку;

2) у судовому порядку.

Добровільний порядок застосовується, якщо подружжя домовилося щодо визначення часток кожного з них у праві на майно, а також дійшло згоди щодо конкретного поділу майна відповідно до цих часток.

Сімейне законодавство встановлює спеціальну форму лише для договору про поділ нерухомого майна подружжя. Відповідно до ч. 2 ст. 69 СК договір про поділ житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна має бути нотаріально посвідчений. ЦК України передбачає також державну реєстрацію прав на нерухомість та правочинів із нерухомістю (ст. 182 ЦК), які поширюються також на правочини за участю подружжя. Стосовно форми договору про поділ майна подружжя, об'єктом якого є рухомі речі, у сімейному законодавстві немає спеціальних вимог.

Якщо між подружжям виникає спір щодо розміру належних їм часток, порядку або способу поділу спільного майна, то добровільний порядок поділу майна змінюється на *судовий*.

**При поділі майна подружжя мають враховуватися три категорії об'єктів:**

а) речі (окрема річ або сукупність речей), які належать подружжю на праві спільної сумісної власності;

б) кредиторські вимоги подружжя (право вимоги за договором позики, купівлі-продажу тощо, коли подружжя виступає як кредитор і вправі вимагати повернення боргу, передачі речі тощо);

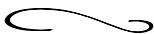
в) боргові зобов'язання подружжя (зобов'язання, за якими подружжя виступає як боржник і зобов'язане повернути борг, повернути або передати річ тощо).

Поділ майна здійснюється з урахуванням вартості речей, які належать подружжю на праві спільної власності, а також розміру їх кредиторських вимог та боргових зобов'язань.

**Поділ майна подружжя здійснюється в два етапи:**

— суд визначає розмір часток чоловіка та жінки у праві на майно;

— здійснює поділ майна відповідно до встановлених часток.



*1-й етап.* При визначенні розміру часток кожного з подружжя суд виходить з того, що відповідно до законодавства частки майна дружини та чоловіка є рівними (ч. 1 ст. 70 СК). Це правило не змінюється і в тому разі, якщо один із подружжя не мав з поважних причин (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу) (ч. 1 ст. 60 СК).

**Існують два винятки із загального правила щодо рівності часток подружжя:**

– по-перше, суд може відступити від засади рівності часток і зменшити частку одного з подружжя за обставин, що мають істотне значення, зокрема якщо один із них не дбав про матеріальне забезпечення сім'ї, приховав, знищив чи пошкодив спільне майно, витрачав його на шкоду інтересам сім'ї (ч. 2 ст. 70 СК);

– по-друге, суд може збільшити частку в праві на майно того з подружжя, з яким проживають неповнолітні або повнолітні непрацездатні діти, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування (ч. 3 ст. 70 СК).

*2-й етап* – безпосередній поділ майна подружжя відповідно до цих часток, які належать кожному з них.

*Способи поділу майна подружжя:*

1) відповідно до ч. 1 ст. 71 СК майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, поділяється між ними в натурі. Такий спосіб застосовується щодо подільних речей, тобто речей, які можна поділити без втрати їхнього цільового призначення (ст. 183 ЦК). У разі, якщо дружина і чоловік не домовилися про порядок поділу майна, тобто не розв'язали цього питання за взаємною згодою, спір між ними щодо поділу майна може бути вирішений судом за заявою одного з подружжя;

2) суд може прийняти рішення про присудження майна одному з подружжя:

– неподільні речі присуджуються одному з подружжя, якщо інше не визначено домовленістю між ними (ч. 2 ст. 71 СК);

– речі професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності (ч. 3 ст. 71 СК);

– присудження одному з подружжя грошової компенсації замість його частки у праві спільної сумісної власності на майно, зокре-



ма на житловий будинок, квартиру, земельну ділянку, припускається лише за його згодою, крім випадків, передбачених ЦК (ч. 4 ст. 71 СК);

Присудження одному з подружжя грошової компенсації можливе за умови попереднього внесення другим із подружжя відповідної грошової компенсації.

Відповідно до ст. 72 СК строк позовної давності (строк, протягом якого особа має право звернутися до суду з позовом щодо розподілу майна) залежить від факту наявності чи відсутності між особами шлюбу:

1) якщо шлюб між подружжям не розірвано, то до вимог про поділ майна позовна давність не застосовується;

2) якщо шлюб розірвано – застосовується позовна давність у три роки. Позовна давність обчислюється від дня, коли один із співвласників дізнався або міг дізнатися про порушення свого права власності.

## **6. Шлюбний договір: поняття, зміст, порядок укладення**

Майнові відносини подружжя можуть визначатися не тільки законом, а й договором. У цьому разі регулювання має індивідуальний характер, бо ґрунтується на правилах, вироблених самими сторонами, які беруть участь у правовідношенні. Зазвичай, договірний режим майна подружжя з необхідністю включає і нормативний елемент, без якого в принципі було б неможливим його існування. Стаття 64 СК містить загальне правило про те, що дружина та чоловік мають право на укладення між собою всіх договорів, які не заборонені законом, щодо як спільного, так і роздільного майна.

Договірний режим – це режим – виняток із загального правила, що має силу тільки щодо конкретного подружжя.

Серед подружніх договорів особливе місце посідає шлюбний договір:

– по-перше, цей договір має найбільш комплексний характер і може містити різноманітні умови, які стосуються майна подружжя або надання утримання одному з них;

– по-друге, шлюбний договір, на відміну від усіх інших договорів, може укладатися стосовно майбутнього майна подружжя, тобто того майна, яке тільки буде набуто сторонами за час шлюбу;

– по-третє, суб'єктами шлюбного договору може бути не тільки подружжя, а й особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу.

*Шлюбний договір* може розглядатися як згода наречених або подружжя щодо встановлення майнових прав та обов'язків подружжя, пов'язаних з укладенням шлюбу, його існуванням та припиненням.

*Особливості шлюбного договору:*

1) *форма шлюбного договору.* Згідно зі ст. 94 СК шлюбний договір укладається у письмовій формі й нотаріально посвідчується. Існують деякі особливості укладення шлюбного договору, суб'єктом якого є неповнолітня особа. Для його укладення потрібна письмова згода батьків або піклувальника неповнолітнього, посвідчена нотаріусом (ч. 2 ст. 92 СК);

2) *суб'єктами шлюбного договору* можуть бути дві категорії осіб: які подали до державного органу РАЦС заяву про реєстрацію шлюбу (наречені) та які зареєстрували шлюб (подружжя) – ч. 1 ст. 92 СК;

3) *дія шлюбного договору у часі.* Згідно зі ст. 95 СК дія шлюбного договору, що його було укладено до реєстрації шлюбу, починається з моменту реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення;

4) *строк дії шлюбного договору.* Відповідно до ст. 96 СК у шлюбному договорі, по-перше, може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків подружжя і, по-друге, за бажанням сторін у договорі може бути встановлено чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу;

Подружжя може укласти шлюбний договір лише на певний час, наприклад на перші п'ять років після реєстрації шлюбу. Після їх спливу подружжя вправі укласти новий договір або погодитися із законним (легальним) режимом свого майна, який встановлено законодавством України;

5) відповідно до частин 2, 3 ст. 93 СК шлюбним договором *регулюються лише майнові відносини подружжя, встановлюються майнові права й обов'язки чоловіка й дружини.* Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини між ними, а також особисті відносини між батьками та дітьми;

6) шлюбний договір *не може зменшувати обсягу прав дитини*;

7) шлюбний договір *не може ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище* (ч. 4 ст. 93 СК). Сутність такої оцінної категорії як «надзвичайно не вигідне становище» може мати різні конкретні вияви. Наприклад, таке становище може виникнути, якщо за умовами договору у разі поділу майна подружжя вся нерухомість буде передаватися одному з них, а натомість другий отримає рухоме майно незначної вартості тощо.

Шлюбним договором можуть регулюватися три основні види майнових відносин:

1) правовий режим майна (ст. 97 СК). Законодавець пропонує на вибір сторін такі варіанти статусу майна: спільна сумісна власність, спільна часткова власність, особиста приватна власність кожного з подружжя на придбане у шлюбі майно. Сторони також можуть передбачити порядок поділу та використання майна;

2) порядок користування житлом (ст. 98 СК), якщо у зв'язку з укладенням шлюбу один із подружжя вселяється в житлове приміщення, яке належить другому з подружжя. Подружжя може домовитися про звільнення житлового приміщення тим з подружжя, хто вселився в нього, у разі розірвання шлюбу, або про можливість проживання в такому приміщенні інших родичів;

3) право на утримання (ст. 99 СК). Сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від працездатності та потреби в матеріальній допомозі.

Сторони шлюбного договору також можуть: 1) змінити умови шлюбного договору (ст. 100 СК); 2) відмовитися від шлюбного договору (ст. 101 СК); 3) розірвати шлюбний договір (ст. 102 СК); 4) визнати шлюбний договір недійсним (ст. 103 СК).

## **7. Права та обов'язки подружжя по утриманню**

Сімейне законодавство передбачає обов'язок подружжя матеріально підтримувати одне одного у шлюбі. Цей обов'язок виникає в подружжя з моменту укладення шлюбу та існує протягом усього строку перебування у ньому.

Можна виділити загальні та спеціальні підстави стягнення аліментів на утримання одного з подружжя.

*Загальні підстави.*

1. Для надання утримання особи повинні *перебувати у зареєстрованому шлюбі*.

Частина 2 ст. 75 СК визначає **умови**, за наявності яких один із подружжя набуває право на утримання (аліменти), а саме:

- 1) непрацездатність;
- 2) потреба в матеріальній допомозі;
- 3) наявність у утримувача можливості її надання.

Слід зазначити, що утримання можливе лише за наявності всіх наведених умов.

2. *Один із подружжя є непрацездатним*. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку (60 років для чоловіків і 55 – для жінок), а також є інвалідом I, II чи III групи. На підтвердження цих обставин надається паспорт, пенсійне посвідчення, документи, які підтверджують групу інвалідності (ч. 3 ст. 75 СК).

3. *Наявність потреби у матеріальній допомозі*. Щодо потреби в наданні матеріальної допомоги, то вона може надаватися одним із подружжя іншому, якщо його заробітна плата, пенсія, доходи від використання його майна, інші доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, встановленого законом (ч. 4 ст. 75 СК).

4. *Наявність у утримувача можливості надання допомоги* (ч. 2 ст. 75 СК). Що стосується цієї умови, то вона не конкретизована законодавцем і її наявність чи відсутність має встановлюватися в кожному конкретному випадку. Як правило, наявність такої можливості визначається шляхом порівняння рівня доходів кожного з подружжя, співвідношення їх із прожитковим мінімумом та реальними витратами кожного з подружжя. Саме по собі отримання одним із подружжя більш високого доходу не є підставою для відрахування частини його доходу на користь іншого подружжя.

Право на утримання також має той із подружжя, хто став непрацездатним у зв'язку з протиправною поведінкою другого з подружжя, незалежно від того, отримав він чи ні відшкодування шкоди відповідно до ЦК (ч. 6 ст. 75 СК).

**Спеціальні підстави.** 1. *Утримання того з подружжя, з яким проживає дитина* (ст. 84, 86 СК).

Право на утримання має також дружина від чоловіка під час вагітності. Таке саме право надано дружині, з якою проживає дитина віком до трьох років, а якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років.

Умови стягнення аліментів з чоловіка в цьому разі такі:

- дружина має проживати з малолітньою дитиною;
- чоловік повинен мати можливість надавати матеріальну допомогу.

2. *Утримання того з подружжя, з ким проживає дитина-інвалід (ст. 88 СК).*

Якщо в подружжя є дитина-інвалід, то той з подружжя, з ким проживає дитина, має право на утримання, якщо дитина не може обходитися без стороннього догляду та піклування про неї.

За цієї підстави право на утримання не залежить від непрацездатності і забезпеченості позивача. Воно також не обмежено у часі.

3. *Утримання осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах (ст. 91 СК).*

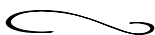
Новелою СК є право на утримання жінки і чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою.

Основною умовою надання такого утримання є та обставина, що чоловік та жінка тривалий час проживали однією сім'єю і той з них, хто став непрацездатним під час спільного проживання, має право на утримання відповідно до ст. 76 СК.

### **Контрольні питання**



1. Що визнається спільною сумісною власністю подружжя?
2. Що належить до особистої приватної власності подружжя?
3. Розкрийте особливості правової природи шлюбного контракту. Поясніть порядок укладення та зміст шлюбного контракту.
4. Назвіть загальні підстави стягнення аліментів на утримання одного з подружжя.
5. Перелічіть спеціальні підстави стягнення аліментів на утримання одного з подружжя.



1. Походження як підстава виникнення правовідносин між батьками та дітьми. Правила реєстрації народження дитини.
2. Визначення походження дитини.
3. Особисті немайнові права і обов'язки дітей.
4. Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав.
5. Правовідносини батьків і дітей з приводу майна.

**1. Походження як підстава виникнення  
правовідносин між батьками та дітьми.  
Правила реєстрації народження дитини**

Права та обов'язки матері, батька щодо дитини і права та обов'язки дитини щодо матері, батька є особистими (немайновими) і майновими (матеріальними).

Загальні підстави виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини такі:

- 1) походження дитини, тобто наявність кровного споріднення між нею та матір'ю, батьком;
- 2) реєстрація цього походження в порядку, установленому законом.

Народження фізичної особи та встановлення її походження належать до актів цивільного стану, що підлягають державній реєстрації (ст. 49 ЦК України). Державна реєстрація в таких випадках є зовнішнім вираженням існування певної обставини. Вона свідчить про виникнення права й одночасно породжує це право, тобто має правостановлювальний характер. Отже, у сфері сімейного права походження дитини від певних батьків стає юридичним фактом лише за умови його посвідчення компетентним державним органом – органом реєстрації актів цивільного стану (РАЦС).

Для реєстрації народження дитини до державних органів РАЦС подаються певні документи, а саме: довідка медичної установи про народження дитини та документи, що посвідчують особу батьків (одного з них). Крім того, залежно від порядку визначення

походження дитини від певного батька також подається свідоцтво про шлюб або заява батька (спільна заява батьків) про визнання батьківства, або судове рішення про визнання батьківства

Реєстрація народження дитини здійснюється за місцем народження дитини або за місцем проживання її батьків чи одного з них.

Якщо батьки дитини не перебувають у шлюбі, то народження дитини може бути зареєстроване за місцем проживання особи, яка визнає себе батьком дитини, якщо з заявою про реєстрацію народження ця особа одночасно подає заяву про визнання батьківства.

Частина 1 ст. 144 СК зобов'язує батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини зареєструвати її народження в державному органі РАЦС. Положення даної норми є реалізацією положення ст. 7 Конвенції про права дитини, відповідно до якої батьки дитини зобов'язані зареєструвати дитину зразу ж після народження (порядок реєстрації народження дитини конкретизовано в Правилах реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5).

На підставі реєстрації народження дитини видається свідоцтво про народження, в якому засвідчується походження дитини від вказаних у ньому батьків (одного з батьків).

## **2. Визначення походження дитини**

Порядок визначення походження дитини залежить від того, перебувають батьки дитини у шлюбі між собою чи ні.

*Визначення походження дитини від батьків, які перебувають у шлюбі між собою.* У ч. 1 ст. 122 СК закріплено загальну презумпцію щодо визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою.

Ця презумпція складається з двох частин:

- 1) презумпція материнства: саме дружина народила дитину;
- 2) презумпція батьківства: саме чоловік є батьком дитини, народженої його дружиною. У зв'язку з цим мати дитини не повинна надавати доказів походження дитини від свого чоловіка, а останній – доводити своє батьківство. Сама наявність шлюбу між матір'ю дитини та чоловіком є доказом походження дитини від цього чоловіка.

Презумпція батьківства чоловіка (шлюбного батьківства) поширюється на три групи дітей:

- 1) тих, які були зачаті і народжені у шлюбі;
- 2) тих, котрі були зачаті до шлюбу, але народжені у шлюбі;
- 3) тих, які були зачаті у шлюбі, але народжені після його припинення або визнання недійсним.

Презумпція шлюбного батьківства стосовно третьої групи дітей діє протягом 10 місяців (280 днів) з моменту смерті батька, розірвання шлюбу або визнання його недійсним. У кодексах багатьох країн в інтересах дитини додано до цього числа ще 20 або 22 дні.

Батько й мати, які перебувають у шлюбі, записуються батьками дитини в Книзі реєстрації актів про народження за заявою будь-кого з них (ст. 133 СК).

Якщо ж мати дитини, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі, під час реєстрації народження заявляє, що її чоловік не є батьком цієї дитини, і у зв'язку з цим просить не вказувати його батьком в актовому записі про народження дитини, то її прохання може бути задоволене лише за наявності спільної заяви самої матері та її чоловіка про невизнання його батьком дитини.

У разі подання такої заяви вважається, що дитина народилася від батьків, які не перебувають у шлюбі між собою.

Визначення походження дитини від батька, матері при штучному заплідненні та імплантації зародка регулюється ст. 123 СК. Виходячи з того, що у спільній заяві-зобов'язанні подружжя бере на себе рівні права і обов'язки батьків з виховання і утримання майбутньої дитини, у разі застосування до них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій вони обоє записуються батьками дитини. При цьому один із них може усвідомлювати, що він не є біологічним батьком (матір'ю) народженої дитини.

*Визначення походження дитини, батьки, якої не перебувають у шлюбі між собою.* Згідно зі ст. 52 Конституції України діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Шлюбно-сімейне законодавство України не передбачає різниці між дітьми, батьки яких перебувають у шлюбі між собою, та дітьми, народженими матір'ю, яка не перебуває у шлюбі. Ніяких моральних та правових обмежень будь-які діти не знають. Існує лише різний порядок визначення походження дитини.

Визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою, може відбуватися:



- за спільною заявою матері та батька дитини (ст. 126 СК);
- за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини (ст. 127 СК);

- у судовому порядку (ст. 128 СК).

Отже, законодавець закріплює два порядки визначення походження дитини, батьки якої не перебувають у шлюбі між собою:

- добровільний;
- судовий.

*Визначення походження дитини за спільною заявою матері та батька дитини.* Жінка, яка народила дитину, та чоловік, котрий вважає себе батьком цієї дитини, мають подати заяву до органу РАЦСу про визнання батьківства. На підставі такої заяви буде визначено походження дитини від батька. Правовий сенс участі матері дитини в поданні такої заяви полягає в необхідності підтвердження нею батьківства певної особи.

Право на визнання себе батьком (матір'ю) дитини не обмежується віковим критерієм. Однак якщо заява про визнання себе батьком дитини подана неповнолітнім, державний орган реєстрації актів цивільного стану повідомляє батьків, опікуна, піклувальника неповнолітнього про запис його батьком дитини (ч. 2 ст. 126 СК). Така конструкція ч. 2 ст. 126 СК України дає змогу зробити висновок, що порядок повідомлення відповідних осіб про запис неповнолітньої особи матір'ю дитини законодавством не передбачений. Необхідність повідомлення зазначених осіб, які за законом піклуються про неповнолітню особу, зумовлена тим, що згідно з ч. 1 ст. 35 ЦК України неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, може бути надана повна цивільна дієздатність.

Якщо заява про визнання батьківства не може бути подана особисто, вона може бути подана через представника або надіслана поштою за умови її нотаріального засвідчення (ч. 3 ст. 126 СК).

*Визначення походження дитини за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини.* Чоловік, який не перебуває у шлюбі з матір'ю дитини й вважає себе батьком цієї дитини (ст. 127 СК України), може подати до державного органу реєстрації актів цивільного стану заяву про визнання себе батьком дитини за наявності однієї з таких обставин:

- 1) мати дитини померла;
- 2) мати дитини оголошена померлою відповідно до ст. 46 ЦК;

3) мати дитини визнана недієздатною відповідно до ст. 39 ЦК;  
4) мати дитини визнана безвісти зниклою відповідно до ст. 43 ЦК;  
5) мати дитини позбавлена батьківських прав відповідно до ст. 164 СК України;

6) мати дитини не проживає з нею не менш як шість місяців і не виявляє про неї материнської турботи та піклування.

Кожна з цих підстав має бути підтверджена документально.

Єдиною умовою прийняття заяви чоловіка, який вважає себе батьком дитини, у всіх цих випадках є запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень за прізвищем матері, а ім'я та по батькові батька дитини – за вказівкою матері (ч. 1 ст. 135 СК).

У разі відмови державним органом РАЦС у визнанні особи батьком дитини батьківство щодо дитини може бути визнано за рішенням суду (ч. 2 ст. 127 СК).

*Визначення походження дитини у судовому порядку.* Визначення батьківства за рішенням суду (ст. 128 СК) проводиться за наявності спору щодо особи, яка є батьком дитини. Ситуації, в яких батьківство встановлюються в судовому порядку, мають місце, коли чоловік не визнає себе батьком дитини і, навпаки, коли чоловік вважає себе батьком дитини, а цей факт оспорується.

Відповідно до ч. 1 ст. 128 СК за відсутності заяв, право на подання яких встановлено ст. 126 і 127 СК, батьківство щодо дитини може бути визнано за рішенням суду.

У ст. 128 СК України по-новому розв'язується питання щодо визначення батьківства за рішенням суду. Так, згідно зі ст. 53 КпШС УРСР у разі народження дитини в батьків, які не перебувають у шлюбі, за відсутності спільної заяви батьків батьківство може бути встановлено в судовому порядку. При цьому встановлення батьківства судом можливе лише в разі доведення однієї з таких обставин:

- 1) спільне проживання та ведення спільного господарства матір'ю дитини і відповідачем до народження дитини;
- 2) спільне виховання чи утримання ними дитини;
- 3) інші докази, що з достовірністю підтверджують визнання відповідачем батьківства.

У СК України підставою для визнання батьківства можуть слугувати будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до ЦПК України (ч. 2

ст. 128 СК України). Таким чином, у СК України окремо не виділяються будь-які обставини, що можуть бути підставами встановлення батьківства. Тим самим скасовано обмеження щодо засобів доведення батьківства дитини.

Найбільш дискусійним питанням є проблема судових експертиз як доказів у справах про визначення походження дитини. Сучасний рівень розвитку науки та медицини дає змогу використовувати в судовій практиці різні види експертиз, зокрема експертиз зі встановлення батьківства (материнства). Такі експертизи можуть бути біологічними, судово-медичними, генетичними тощо. Однак, не зменшуючи значення висновків, зроблених у разі проведення цих експертиз, треба все ж таки визнати, що й сьогодні судові експертизи є лише одним із доказів, що підтверджує походження дитини від конкретної особи або спростовує це.

Визнання батьківства в суді здійснюється в порядку позовного провадження. Позов про визнання батьківства може бути поданий:

- 1) матір'ю;
- 2) опікуном, піклувальником дитини або особою, яка утримує та виховує дитину;
- 3) дитина, яка досягла повноліття, має право самостійно подати позов про визнання батьківства;
- 4) чоловік, який вважає себе батьком дитини, якщо його батьківство не визнається (оспорюється) матір'ю дитини або іншими особами (ч. 3 ст. 128 СК).

Визнання батьківства в судовому порядку можливе також лише за умови, що запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень вчинено відповідно до вказівок матері.

*Оспорювання батьківства, материнства.* Оспорювання батьківства (материнства) – це невизнання особою реєстрації себе як батька (матери) дитини.

*Оспорювання батьківства можливе з боку таких осіб:*

- 1) особи, яку записано батьком дитини (ст. 136 СК);
- 2) спадкоємців особи, яку записано батьком дитини (ст. 137 СК);
- 3) матері дитини щодо батьківства свого чоловіка (ст. 138 СК).

Оспорювання батьківства особою, яку записано батьком дитини, можливе в разі, якщо:

1) особу записано батьком дитини на законних підставах (відповідно до ст. 122, 124, 126, 127 СК);

2) на момент звернення дитина є живою;

3) дитина народилася і не досягла повноліття;

4) у момент реєстрації батьком особа не знала, що не є батьком, або не давала згоди на штучне запліднення своєї дружини.

Зазначена особа подає позов про виключення запису про нього як батька дитини з актового запису про народження дитини. Позовна давність не застосовується.

Оспорювання батьківства спадкоємцями особи, яку записано батьком дитини, можливе в разі, якщо:

1) особа, яку записано батьком дитини, померла;

2) зазначена особа подала письмове заперечення свого батьківства до народження дитини (оспорити можуть будь-які спадкоємці);

3) зазначена особа пред'явила за життя позов до суду про виключення запису про нього як батька дитини (оспорити можуть будь-які спадкоємці);

4) у зазначеної особи за життя була відсутня з поважних причин інформація про запис її батьком дитини (оспорити можуть спадкоємці тільки першої черги – батьки, дружина, діти).

Оспорювання батьківства свого чоловіка матір'ю дитини можливе в разі:

1) наявності заяви іншої особи про своє батьківство;

2) протягом року від дня реєстрації народження дитини.

*Спір про материнство (ст. 139 СК).* Законодавець наділив жінку можливістю оспорювати материнство. Спір про материнство можливий у двох випадках:

1) коли своє материнство оспорує жінка, яку записано матір'ю;

2) коли материнство жінки, яку записано матір'ю дитини, оспорує інша жінка, яка вважає себе матір'ю цієї дитини.

Слід зазначити, що оспорювання материнства не припускається в разі імплантації зародка відповідно до ч. 2, 3 ст. 123 СК. До вимоги про визнання материнства встановлюється позовна давність в один рік від дня, коли особа дізналася або могла дізнатися, що є матір'ю дитини.

### 3. Особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей

СК України містить спеціальну главу 13 «Особисті немайнові права і обов'язки батьків і дітей», яка збирає норми, що регулюють особисті відносини батьків і дітей і сприяють формуванню дитини як особистості.

Закріплені в СК особисті немайнові права мають свою специфіку:

1) ці права позбавлені економічного змісту і не мають грошової оцінки;

2) вони належать усім без винятку батькам та дітям у рівному обсязі;

3) основна частина цих прав виникає з моменту народження людини, тобто вони є її природними правами;

4) вони нерозривно пов'язані з особою їх носія.

Відповідно до ст. 141 СК мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини незалежно від того, чи перебували вони між собою у шлюбі. Тобто СК встановлює рівність прав та обов'язків батьків стосовно дитини. Рівність прав батьків щодо дитини – це ознака, яка є однією із основних, що характеризує батьківські права.

СК передбачає також рівність прав та обов'язків дітей (між собою) щодо батьків незалежно від того, чи перебували їхні батьки у шлюбі між собою (ст. 142 СК).

Сімейне законодавство визначає цілу низку особистих немайнових прав і обов'язків батьків і дітей:

**1. *Обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я (ст. 143 СК).*** З народженням дитини в її батьків незалежно від їхньої волі виникають права й обов'язки щодо дитини. Наявність кровного споріднення між дитиною та матір'ю і батьком є першою загальною підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька.

Частина 1 ст. 143 СК зобов'язує матір, батька дитини, які перебувають у шлюбі, забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Якщо мати в шлюбі не перебуває, то такий обов'язок покладається на неї (ч. 2 ст. 143 СК).

Відмова батьків забрати дитину з пологового будинку тягне за собою виникнення права діда, баби та інших родичів забрати дитину, причому це право може бути реалізовано виключно з дозволу органів опіки та піклування;

**2. *Обов'язок батьків зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦС (ст. 144 СК).***

**3. *Обов'язок визначити прізвище, ім'я, по батькові дитини.***  
*Прізвище* дитини визначається за прізвищем її батьків (ст. 145 СК). Якщо мати і батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою або батьки можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом об'єднання їхніх прізвищ.

Згідно зі ст. 8 Конвенції про права дитини кожна дитина має право на збереження своєї індивідуальності. Індивідуальними ознаками особи, передусім, є ім'я та прізвище. Законодавство встановлює порядок визначення та закріплення імені, прізвища та по батькові дитини (ст. 145–148 СК). Право на ім'я – це непорушне і невідчужуване особисте немайнове право, а також природне право.

Порядок визначення імені дитини передбачено у ст. 146 СК. *Ім'я* дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше як два імені, якщо інше не впливає зі звичаю національної меншини, до якої належать мати та (або) батько. Спір між батьками щодо імені дитини може розв'язуватися органом опіки та піклування або судом.

*По батькові* дитини визначається в порядку, встановленому ст. 147 СК. За загальним правилом, по батькові дитини визначається за іменем її батька. Якщо дитину народжено жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнане, по батькові визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком.

Одним зі складових елементів права на ім'я є право на зміну або переміну імені, прізвища, по батькові.

**4. *Права та обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини (ст. 150, 151, 152 СК).***

Одним із найважливіших природних прав людини є ***право на сім'ю***. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СК). Право на сім'ю передбачає право особи створити сім'ю та жити в ній (ч. 3 ст. 4 СК). Особливе значення сім'я має для розвитку дитини, у зв'язку з чим держава забезпечує пріоритет сімейного виховання. Група прав та обов'язків щодо виховання та розвитку дитини посідають особливе місце серед суб'єктивних прав, що становлять зміст права на сім'ю.

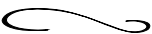
У ст. 150 та 151 СК сформульовано правові засади здійснення прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини. Зокрема, батьки зобов'язані:

1. *Виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини.* Слід зазначити, що при виконанні цього обов'язку саме батьки повинні стати прикладом для дитини. Якщо батьки піклуються один про одного, поважають один одного та своїх дітей, то й дитина, яка виросте в такій сім'ї, здебільшого у своїй сім'ї буде поводитися аналогічно, з повагою ставитиметься до своїх дітей, співчуватиме слабким, близьким людям. Саме батьки повинні прищепити дитині любов до свого народу, Батьківщини.

Зауважимо, що виховання дитини – це складний безперервний процес, який потребує від батьків багато часу та уваги. На жаль, батьки не завжди можуть приділити своїм дітям достатньо часу, і тому дитина може бути передана на виховання іншим особам. Такими особами можуть бути як фізичні (баба, дід, інші родичі, вихователі тощо), так і юридичні особи (дитячі садки, інтернати, школи тощо). Але при цьому передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї (ч. 5 ст. 150 СК);

2. *Піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний стан, духовний та моральний розвиток.* Тобто по можливості періодично оздоровлювати дитину, залучати її до різних спортивних секцій, загартовувати. Що ж до розвитку духовності дитини, то, звичайно, це залежить від можливості батьків, але, як правило, для того, щоб дитина була духовно багатою, вони повинні їй прищепити любов до поезії, музики, книг тощо;

3. *Забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя.* Кожна дитина має право на освіту. Конституція України передбачає, що повна загальна середня освіта є обов'язковою, а тому держава забезпечує її доступність і безоплатність. Громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах (ст. 6 Закону України «Про



загальну середню освіту»). У зв'язку з тим, що від батьків не вимагається оплати за навчання дитини, на них покладається цілий ряд інших обов'язків, таких як стежити за своєчасним відвідуванням дитиною навчального закладу, контролювати належне виконання навчального плану, стежити за духовним та культурним розвитком дитини і можливістю подальшої адаптації в суспільстві тощо;

4. *Поважати дитину, тобто поважати її права, рахуватися з її інтересами.* Цей обов'язок випливає з норми ст. 28 Конституції України, яка передбачає, що кожний має право на повагу до його гідності. Стаття 297 ЦК більш розширено регламентує право дитини на повагу:

- кожний має право на повагу до його гідності та честі;
- гідність та честь фізичної особи є недоторканими;
- фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист честі, гідності;

5. *Не експлуатувати дитину.* Експлуатація дитини – це, як правило, залучення її до участі у важких роботах і роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад установлений законодавством скорочений робочий час, примушування до жебрацтва тощо. Відповідно до ст. 32, 34 Конвенції про захист прав дитини Україна визнає право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для здоров'я, бути перешкодою у здобутті нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку, та зобов'язана захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. Саме тому батьки підлягають відповідальності за таку поведінку;

6. *Не застосовувати до дитини фізичні покарання, а також інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.*

Що стосується прав батьків щодо виховання дитини, то до них, зокрема, належать:

- 1) переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини;
- 2) право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам;
- 3) обирати форми та методи виховання.

5. *Право дитини на спілкування (ст. 153 СК).* Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою,



крім випадків, коли таке право обмежене законом. Тобто ніхто не може чинити перешкоди у спілкуванні батьків і дітей, крім випадків, коли таке спілкування буде негативно впливати на дитину та її інтереси;

**6. *Право батьків на захист дитини (ст. 154 СК);***

**7. *Право батьків на визначення місця проживання дитини (ст. 160 СК).*** Правом, що забезпечує соціальне буття людини, є право на місце проживання. Місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків (ч. 1 ст. 160 СК). За відсутності згоди щодо того, з ким із батьків буде проживати малолітня дитина, спір між ними може бути вирішений судом (ч. 1 ст. 161 СК). Суд при вирішенні спору щодо місця проживання дитини з одним із батьків бере до уваги: ставлення батьків до виконання своїх обов'язків; додержання інтересів дитини; особисту прихильність дитини до кожного з батьків; вік дитини; стан її здоров'я; самостійний дохід того з батьків, з ким буде проживати дитина; наявність упорядженого жилого приміщення; можливість створення умов належного виховання та розвитку; стосунки батьків; матеріальне становище кожного з них; сімейний стан тощо.

Якщо суд або орган опіки та піклування визнає, що жодний із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, на вимогу баби, діда або інших родичів дитина може бути передана комусь із них.

Якщо дитина не може бути передана жодній із цих осіб, суд може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає (п. 3 ст. 161 СК), і передати її для опікування органів опіки та піклування;

**8. *Право батьків на відібрання малолітньої дитини (ст. 163 СК).*** Наявність у батьків абсолютного, суб'єктивного права на визначення місця проживання дітей, які не досягли 14 років, забезпечує їм можливість вимагати повернення малолітньої дитини від будь-якої іншої особи, яка утримує її при собі не на підставі закону або рішення суду. Проте при вирішенні конкретного спору суд може відмовити у відібранні малолітньої дитини і переданні її батькам або одному з них, якщо буде встановлено, що це суперечить її інтересам. Таким чином, суд при вирішенні спору виходить із необхідності найбільш повного забезпечення інтересів дитини, а не формального задоволення права батьків на її виховання.

#### **4. Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав. Поновлення батьківських прав**

Особисті немайнові права батьків є невідчужуваними, але в разі їх неналежного здійснення або невиконання батьківських обов'язків існує можливість позбавлення батьківських прав. Рішення про позбавлення батьківських прав приймається виключно судом, тому такі заходи стосовно батьків є крайнім заходом, оскільки вони несуть негативні наслідки не лише для матері та батька, а й для дитини.

*Позбавлення батьківських прав* – один із найскладніших і найважливіших за своїми правовими наслідками видів сімейно-правових спорів. Позбавлення батьківських прав – не просто спосіб їх втрати, а й міра сімейно-правової відповідальності за порушення одним із батьків прав своєї дитини, нехтування її інтересами. Про винятковість позбавлення батьківських прав говорить вичерпний перелік його підстав (ст. 164 СК). Зокрема, законодавець визначає такі підстави позбавлення батьківських прав:

1) відмова без поважних причин забрати свою дитину з положового будинку або іншого закладу охорони здоров'я і відсутність протягом шести місяців щодо неї батьківського піклування.

Така поведінка виражається у формі бездіяльності і не пов'язана із такими об'єктивними причинами, як важка хвороба новонародженої дитини, хвороба чи інвалідність батьків, скрутне матеріальне становище тощо, оскільки всі ці випадки слід вважати поважними причинами;

2) ухилення від виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини. Для винесення рішення суду недостатньо переконатися у факті об'єктивного невиконання батьками своїх обов'язків. Необхідно також встановити, що батьки систематично, незважаючи на попередження, не виконують своїх батьківських обов'язків, хоча й мають для цього можливості;

3) жорстоке поводження з дітьми. Поняття «жорстоке поводження» включає в себе такі відмітні ознаки: фізичне насильство над дитиною, інакше кажучи, побої, побиття неповнолітнього, заподіяння йому фізичних страждань, болю в будь-який спосіб;

психічне насильство над дитиною через пригнічення її волі, погрози, вселяння почуття страху; замах на статеву недоторканість дітей, що становить особливу небезпеку для несформованої ні духовно, ні фізично особистості. Жорстоке поводження з дитиною може виявлятися у фізичному чи психічному насильстві, застосуванні неприпустимих прийомів виховання, приниження людської гідності дитини;

4) хронічний алкоголізм або наркоманія батьків. Найбільшу небезпеку для дітей становить та форма алкоголізму, яку визнають хворобою, поєднаною з повним паралічем волі, коли потяг до спиртного перемагає всі інші почуття, у тому числі батьківські. Що ж стосується наркоманії, то вважається, що вона сама по собі має хронічний характер і теж пов'язана з повним ураженням вольової сфери поводження батьків;

5) експлуатація дитини, примушення її до жебракування або бродяжництва;

6) засудження батьків за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Позбавлення батьківських прав терміном не обмежене. Це не означає, що воно має необоротний характер. СК припускає відновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дітей і якщо діти не усиновлені.

Особа, позбавлена батьківських прав, залишається матір'ю чи батьком дитини, але правові наслідки після набрання чинності рішенням суду все ж настають. Згідно зі ст. 166 СК особа, позбавлена батьківських прав:

1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;

2) перестає бути законним представником дитини;

3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям із дітьми;

4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання, право на пенсію тощо);

б) втрачає інші права, що ґрунтуються на спорідненості з дитиною.

Інтереси дитини в таких випадках захищаються за допомогою **відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав** (ст. 170 СК). Оскільки відібрання за рішенням суду дитини теж пов'язане з позбавленням права на виховання, воно безсумнівно здатне відіграти попереджувальну роль. Саме тому нерідко відібрання дитини за рішенням суду розглядають як захід впливу, що передує позбавленню батьківських прав.

*Поновлення батьківських прав.* Позбавлення батьківських прав не є безповоротним. Якщо настають передбачені законом підстави, то батьківські права матері та батька (або одного з них) можуть бути поновлені.

Поновлення в батьківських правах здійснюється тільки в судовому порядку шляхом пред'явлення позову. Однак воно буде неможливим, якщо дитину було усиновлено і усиновлення не скасовано або не визнано недійсним судом, чи якщо на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття.

Частиною 1 ст. 169 СК передбачено, що мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Однак це положення має діяти тоді, коли один з батьків порушує права іншого. Але в передбаченому в заяві випадку мати ніяким чином не порушує права батька і навпаки, а просто бажає бути поновленою (поновленим) у батьківських правах, щоб вести повноцінне життя та виховувати дитину. Тому, думається, що в цій ситуації треба говорити не про подання позовної заяви (бо немає спору), а про подання заяви в порядку окремого провадження.

Батьки вправі спільно подавати заяву про поновлення одного з них у батьківських правах, якщо той, хто був їх позбавлений, істотно змінив свою поведінку в сім'ї.

При розгляді справи суддя повинен перевірити, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для цього. Повторне звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав можливе лише після спливу одного року з часу набрання чинності рішенням суду про таку відмову.

## 5. Правовідносини батьків та дітей з приводу майна

Окрему групу сімейних правовідносин становлять майнові правовідносини батьків та дітей. У сімейно-правовій літературі вони поділяються на дві групи: 1) правовідносини з приводу майна; 2) аліментні правовідносини.

Правовідносини з приводу майна поділяються на три види залежно від джерела набуття майна.

До них, зокрема, належать правовідносини щодо майна:

- а) набутого батьками і призначеного для потреб усієї сім'ї;
- б) набутого за рахунок спільної праці чи спільних коштів батьків і дітей;
- в) майна, що набувається самим неповнолітнім на різних правових підставах (В. Борисова).

Аліментні правовідносини. Утримання дитини є обов'язком її батьків. При цьому батьки несуть рівні аліментні обов'язки щодо утримання дитини, з цього випливає, що виплачувані одним з батьків аліменти мають становити лише половину суми, що має витратитися на утримання дитини.

Обов'язок батьків щодо утримання дитини виникає з моменту її народження та триває до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК), крім винятків, передбачених законом. До таких винятків, зокрема, належать:

1) обов'язок батьків утримувати повнолітніх доньку, сина, які є непрацездатними та потребують матеріальної допомоги (ст. 198 СК);

2) обов'язок батьків утримувати повнолітніх доньку, сина, які продовжують навчання до 23 років, але за умови що діти потребують такої допомоги, а батьки можуть її надати (ст. 199 СК).

Стаття 181 СК передбачає такі *способи стягнення аліментів*:

1) *добровільний*. Відповідно до ч.1 ст. 181 СК, способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними;

2) *примусовий*. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються в частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі (ч. 3 ст. 181 СК).

Розмір аліментів. При визначенні розміру аліментів суд ураховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;
- 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
- 4) інші обставини, що мають істотне значення.

Мінімальний розмір аліментів на одну дитину відповідно до ч.2 ст. 182 СК не може бути меншим, ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (установлюється на кожний рік у Державному бюджеті України), за винятком випадків визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі.

Розмір аліментів у твердій грошовій сумі може визначатися судом у разі, якщо платник аліментів має нерегулярний, мінливий дохід, частину доходу одержує в натурі. У цьому випадку розмір аліментів підлягає індексації (ст. 184 СК). Якщо розмір аліментів, визначених у твердій грошовій сумі, менший за 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, то дитині призначається державна допомога на суму, якої не вистачає (ч. 3 ст. 184 СК).

Слід зазначити, що СК не встановлює максимального розміру аліментів, а лише мінімальний.

Батьки також можуть бути звільнені від обов'язку утримувати дитину, якщо дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби (ст. 188 СК).

### **Контрольні питання**



1. Яким чином встановлюється материнство?
2. Перелічіть загальні правила встановлення батьківства.
3. Як визначається походження дитини від батьків, які перебувають у шлюбі між собою?
4. Як визначається походження дитини від батьків, які не перебувають у шлюбі між собою?
5. Перелічіть підстави позбавлення батьківських прав.
6. Які є права у батьків і дітей на майно?



1. Поняття і сутність усиновлення. Суб'єкти усиновлення.
2. Порядок та правові наслідки усиновлення.
3. Підстави, порядок та правові наслідки визнання усиновлення недійсним і скасування усиновлення.
4. Поняття, порядок встановлення та припинення опіки та піклування над дітьми.
5. Поняття, підстави виникнення та припинення патронату.
6. Прийомна сім'я. Дитячий будинок сімейного типу.

## **1. Поняття та сутність усиновлення.**

### **Суб'єкти усиновлення**

Усиновлення є одним із найдавніших та традиційних інститутів сімейного права.

Відповідно до ст. 20 Конвенції про права дитини дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайвищих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою, яка забезпечує зміну догляду за дитиною.

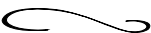
Стаття 52 Конституції України покладає на державу розв'язання питань щодо утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згідно з цим СК називає усиновлення однією з форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, поряд з опікою та піклуванням.

*Усиновлення* – юридичний акт, у результаті якого між усиновлювачами і їхніми родичами, з одного боку, і всиновленою дитиною – з другого, виникають такі самі права і обов'язки, як між батьками і дітьми, а також їхніми родичами за походженням.

*Принципи організаційно-правового механізму усиновлення:*

- 1) кожна дитина має право на виховання в сім'ї;
- 2) пріоритетним є національне усиновлення;
- 3) міжнародне усиновлення розглядається як альтернатива тільки тоді, коли були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України;



4) розв'язання всіх процедурних питань усиновлення дитини із додержанням чинного законодавства України;

5) заборона посередницької комерційної діяльності щодо усиновлення дітей; укладення з іноземними державами договорів про правову допомогу;

6) здійснення контролю за умовами утримання та виховання дітей у сім'ях іноземців. Рішення щодо усиновлення дитини поста-новляється в Україні тільки в судовому порядку.

Як впливає із загального поняття усиновлення (ст. 207 СК), *ознаки усиновлення такі:*

1) добровільність, тобто прийняття особи в сім'ю в порядку усиновлення не може відбуватися проти волі особи, про своє ба-жання прийняти особу в сім'ю усиновлювач повинен подати заяву (ст. 223 СК);

2) усиновлення – це дія, яка вказує на прийняття в сім'ю іншої особи, яка не перебуває у правовому відношенні батько-дитина;

3) внаслідок такого прийняття особа не просто стає членом сім'ї усиновлювача, а набуває правового статусу дитини з усіма наслідками, які випливають із факту біологічного походження;

4) проводиться в порядку, передбаченому законом;

5) провадиться в найвищих інтересах дитини (ч. 2 ст. 207 СК), під якими слід розуміти забезпечення умов, необхідних для повно-цінного фізичного, психічного і духовного розвитку дитини.

*Суб'єкти відносин щодо усиновлення.* Суб'єктами відносин щодо усиновлення є усиновлювачі; усиновлені.

*Усиновлені.* Відповідно до ст. 208 СК **усиновленою** може бути дитина. Згідно зі ст. 6 СК правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Тобто усиновлення, за правилом, відбувається щодо неповнолітніх дітей.

Новелою є те, що СК встановив можливість за виняткових обставин усиновлення повнолітньої особи (ст. 208). Таке усинов-лення можливе за умов:

1) особа є сиротою;

2) особа була позбавлена батьківського піклування.

Перелік виняткових обставин законодавець не наводить. Вод-ночас суд повинен брати до уваги сімейний стан усиновлювача, зок-рема відсутність у нього своїх дітей, можливість спільного проживан-ня з усиновленим, стан здоров'я та інші обставини, що мають істотне



значення (п. 2 ч. 2 ст. 208, ч. 4 ст. 224 СК). Слід зазначити, що закон не встановлює максимального віку особи, яка може бути усиновлена.

*Усиновлювачі.* До кола осіб, які виявили бажання стати усиновлювачами і які подали заяву до органу опіки і піклування про взяття на облік, законом передбачаються певні вимоги, дотримання яких є гарантією забезпечення прав дітей, які передаються на усиновлення.

*Законодавець висуває до усиновлювачів певні вимоги (ст. 211 СК):*

1) ними можуть бути тільки дієздатні особи, незалежно від статі не молодші двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. При цьому усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. Різниця між усиновлювачем і дитиною не може бути більшою ніж 45 років. При усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

Що стосується норми щодо різниці у віці усиновлювача і усиновленого, то не всі вчені поділяють позицію щодо її імперативного характеру, зокрема у випадках, коли це стосується усиновлення дитини мачухою або вітчимом, близькими родичами, за умови, що дитина знає, що усиновлювачі не є її рідними батьком і матір'ю, тощо. Тобто таким чином штучно звужується коло осіб, які могли би бути усиновлювачами. Тому доцільним було б надати можливість суду, враховуючи інтереси дитини, скорочувати різницю у віці;

2) усиновлювачами є подружжя, бо вважається, що інтересам дитини здебільшого відповідає виховання у сім'ї. Тому, за загальним правилом, дві особи різної статі, якщо вони не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити дитину (ч. 4 ст. 211 СК). Проте за умови, що жінка і чоловік проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини.

З таким рішенням можна погодитися з певними застереженнями. Навіть поділяючи точку зору стосовно того, що фактичне подружжя в соціологічному сенсі становить сім'ю і може забезпечити дитині таке саме виховання, як і особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, не можна забувати, що такий союз може розпастися в будь-яку мить, що може завдати дитині ще однієї травми. Тому при розв'язанні цього питання суд повинен з'ясувати всі обставини справи, з'ясувавши насамперед головне – наскільки таке усиновлення буде відповідати інтересам дитини (В. Борисова);

3) якщо дитина має лише матір (батька), вона може бути усиновлена її чоловіком (дружиною). Якщо дитина має лише матір, вона не може бути усиновлена чоловіком, з яким її мати не перебуває у шлюбі. Якщо дитина має лише батька, вона не може бути усиновлена жінкою, з якою він не перебуває у шлюбі;

4) якщо дитина має лише матір або лише батька, які у зв'язку з усиновленням втрачають правовий зв'язок з нею, усиновлювачем дитини може бути один чоловік або одна жінка.

*Переважає право на усиновлення.* Інколи виникають труднощі з визначенням переважного права на усиновлення дитини, тобто коли кілька осіб висловили бажання усиновити одну і ту саму дитину.

Основною перевагою для усиновлення є перевага *громадянства*. Тобто переважне право на усиновлення має особа, яка перебуває у громадянстві України, тобто у правовому зв'язку з Україною, набутому у передбаченому законом та міжнародними документами порядку (ст. 1 Закону України «Про громадянство» від 18.01.2001 р.).

Відповідно до ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземними громадянами провадиться, якщо було вичерпано всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України.

Відповідно до п. а ч. 2 ст. 20 Конвенції про права дитини держави-учасниці визначають, що усиновлення в іншій країні може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо дитина не може бути передана на виховання в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання і усиновлення у своїй країні. У зв'язку з цим при бажанні усиновити одну і ту саму дитину громадянином України і іноземцем перевага буде надана першому.

Законом також встановлено право щодо переваги між іноземцями та особами без громадянства. Так, переважне право серед інших іноземних громадян на усиновлення дитини, яка є громадянином України, мають іноземні громадяни країн, які уклали міжнародні договори з Україною про усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р.).

За наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити одну і ту саму дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України (ст. 213 СК):

- 1) у сім'ї якого виховується дитина;
- 2) який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється;
- 3) який всиновлює кількох дітей, які є братами, сестрами;
- 4) який є родичем дитини;
- 5) подружжя.

*Особи, які не можуть бути усиновлювачами.* Законом установлено перелік тих осіб, які не можуть бути усиновлювачами (ст. 212 СК). Цих осіб можна поділити на певні групи.

**До першої групи** слід віднести осіб, які за станом свого здоров'я не можуть виконувати функції усиновлювачів:

- 1) особи, які обмежені в дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 4) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 5) страждають на хвороби, перелік яких затверджується Міністерством охорони здоров'я України (наприклад, туберкульоз, онкологічні захворювання тощо). Перелік хвороб, які виключають можливість бути усиновлювачем, визначається у зв'язку з тим, що за їх наявності особи, які претендують на усиновлення, не зможуть здійснити належне піклування та виховання дитини або ж взагалі перебування (контакт) з такою особою може становити небезпеку для самої усиновленої особи.

**До другої групи** належать особи, усиновлення якими не буде відповідати завданням усиновлення. Зокрема, це особи:

- 1) які в минулому припустилися серйозних порушень у своїх зобов'язаннях щодо виховання дітей, унаслідок чого були позбавлені батьківських прав, і ці права на момент усиновлення не були поновлені;
- 2) які були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасоване або визнане недійсним з їхньої вини. Тобто неможливість усиновлення виникає тільки тоді, коли підставою для скасування усиновлення чи визнання його недійсним виступала винна поведінка усиновлювача.

**До третьої групи** належать особи, які з інших об'єктивних причин не можуть бути усиновлювачами, а саме не можуть забезпечити дитині належні умови:

1) не мають постійного місця проживання. Місцем проживання відповідно до ч. 1 ст. 29 ЦК є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово;

2) не мають постійного заробітку (доходу). Положення щодо наявності постійного заробітку (доходу) як складової матеріальної незалежності та спроможності забезпечити реалізацію мети усиновлення має визначатися в кожному конкретному випадку;

3) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини.

*До четвертої групи* слід віднести всіх інших осіб, інтереси яких суперечать інтересам дитини (наприклад, особи, що мають судимість за умисне вчинення злочину проти життя або здоров'я фізичної особи тощо). Тобто перелік обставин, за наявності яких особа не може бути усиновлювачем, не є вичерпним.

Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі (ч. 3 ст. 211 СК). Мін'юст пропонує таку редакцію: «особи однієї статі не можуть усиновити одну і ту ж саму дитину».

*Облік дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і громадян, які бажають взяти їх на виховання.* З метою обліку зазначених осіб, відповідно до Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 28.04.2007 р. № 1386, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 5 червня 2007 р. за № 582/13849 «Про ведення Єдиного електронного банку даних дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і громадян, які бажають взяти їх на виховання, та Єдиного електронного банку даних дітей, які опинились у складних життєвих обставинах» передбачено функціонування Єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і громадян, які бажають взяти їх на виховання, який являє собою цілісну автоматизовану інформаційно-аналітичну систему збору матеріалів, сформованих на рівні сільської (селищної), районної (районної у місті), міської, обласної служб у справах дітей, Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою удосконалення їх соціального захисту, підвищення ефективності діяльності центральних, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в інтересах таких дітей, а також даних про громадян, які мають бажання взяти дітей на виховання в сім'ю.

## 2. Порядок та правові наслідки усиновлення

*Умови усиновлення* — це згода осіб, які відповідно до закону мають на це право: самої дитини; її батьків або осіб, що їх замінюють; одного з подружжя, якщо він не виступає усиновлювачем (В. Борисова).

*Згода дитини на усиновлення (ст. 218 СК).* Згідно із загальним правилом для усиновлення дитини потрібна її згода, яка дається у формі, що відповідає її вікові та стану здоров'я (усно, письмово і т.ін.).

Усиновлення без згоди дитини можливе в таких випадках:

1) якщо дитина у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення. Щодо віку, то йдеться про малолітню дитину, яка з огляду на свої розумові здібності не може дати згоду на своє усиновлення. Дитина (навіть після 14 років) може також за станом здоров'я не усвідомлювати факту усиновлення. Наприклад, дитина глухоніма або відстає в розумовому розвитку тощо (ч. 3 ст. 218 СК);

2) якщо дитини проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками (ст. 218 СК). У цьому випадку розв'язання питання про усиновлення покликане убезпечити дитину від небажаного емоційного та психологічного впливу, що неодмінно матиме місце в разі розголошення таємниці усиновлення, оскільки в таких випадках дитина, як правило, не знає про те, що виховується не батьками, і впевнена, що є рідною дитиною усиновлювачів.

*Згода батьків на усиновлення дитини (ст. 217 СК).* Як правило, усиновлюються діти, в яких немає батьків. Факт відсутності батьків у дітей, які підлягають усиновленню, посвідчується Свідомством про смерть обох батьків або рішенням суду про оголошення їх померлими. На жаль, за сучасних умов поширеними стали випадки, коли батьки, або бодай один із них, у дитини є, але існує нагальна потреба змінити догляд за нею, що, безумовно, приведе до істотних юридичних змін у їхніх стосунках. У цих випадках і потрібна згода кровних (рідних) батьків на це.

Згода на усиновлення потрібна від обох батьків, незалежно від того, проживають вони разом із дитиною чи окремо від неї. Згода обох батьків потрібна також тоді, коли й самі батьки разом не проживають. При цьому не має значення, зберігається укладений ними шлюб чи він розірваний або визнаний недійсним. Поряд зі згодою матері потрібна згода і батька. Для всиновлення дитини одинокої матері потрібна лише її згода (М. Логвінова).

Усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків, тобто тоді, коли мати, батько усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними:

1) згода є безумовною (батьки не можуть вимагати, щоб дитина була усиновлена конкретною особою або подружжям тощо);

2) згода є безплатною;

3) може бути надана лише після досягнення дитиною двомісячного віку;

4) складається письмово і засвідчується нотаріусом. Якщо батьки неповнолітні – потрібна також згода їхніх батьків (але її форма законодавством не визначена).

*Усиновлення дитини без згоди батьків (ст. 219 СК).* Установлене законом загальне правило, за яким для здійснення усиновлення необхідно отримати згоду батьків, не завжди можна виконати. Тому у випадках, чітко визначених законом, дитина може бути усиновлена і без згоди батьків. При цьому такий перелік є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. Зокрема, усиновлення можливе без згоди батьків, якщо вони значною мірою втратили зв'язок з дитиною:

1) невідомі (усиновлення дитини, яку було підкинута, знайдено). Підстава щодо невідомості батьків застосовується в тому випадку, коли через відсутність інформації про батьків запис про них у Книзі реєстрації народжень згідно зі ст. 135 СК проведено за рішенням органу опіки та піклування;

2) визнані безвісно відсутніми;

3) недієздатними;

4) позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється;

5) повнолітні батьки, які не проживають з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не виявляють до неї батьківської турботи та піклування, не виховують та не утримують її.

*Згода опікуна, піклувальника на усиновлення дитини.* Щодо дітей, які позбавлені батьківського піклування, згоду на усиновлення надає опікун, піклувальник, заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, в якому перебувала дитина. Згода надається в письмовому вигляді (ст. 221, 222 СК).

Згідно зі ст. 243 СК над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, установлюється опіка та піклуван-

ня. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування – над дитиною у віці від 14 до 18 років. Але бувають випадки, коли дитину, яка перебуває під опікою, піклуванням, бажають усиновити на правах дочки чи сина.

Відповідно до ч. 1 ст. 221 СК на усиновлення дитини, над якою встановлено опіку або піклування, а також на усиновлення дитини, над батьками якої встановлено опіку або піклування, потрібна письмова згода опікуна або піклувальника, незалежно від згоди батьків.

Отримання згоди зазначених осіб необхідне виключно з метою захисту інтересів дитини. Тому якщо опікун або піклувальник не дають згоди на усиновлення, така згода може бути дана органом опіки та піклування (ч. 2 ст. 221 СК).

Відповідно до ст. 222 СК усиновлення дитини, яка не має батьків і перебуває у закладі охорони здоров'я або навчальному закладі, потрібна письмова згода цього закладу.

Проте й відмова зазначених органів не є перешкодою для усиновлення дитини, якщо це відповідає її інтересам. При цьому якщо в судовому порядку буде встановлено, що для цього не було достатніх підстав, заперечення зазначених органів не буде перешкодою до усиновлення.

*Згода одного з подружжя на усиновлення дитини (ст. 220 СК).*  
На усиновлення дитини одним з подружжя потрібна письмова згода другого з подружжя, посвідчена нотаріально. Така згода необхідна в зв'язку з тим, що той з подружжя, який не є усиновителем, також буде брати участь у вихованні дитини як вітчим або мачуха.

Проте усиновлення дитини може відбутися без згоди другого з подружжя, якщо він визнаний безвісно відсутнім, недієздатним, а також за наявності інших обставин, що мають істотне значення.

*Порядок усиновлення* – це процедура, яка складається з певних стадій і здійснюється відповідними органами за правилами, що встановлені законодавством.

Сімейний кодекс встановлює судовий порядок усиновлення (ст. 223, 224 СК), за певним винятком, коли усиновлюється дитина, яка є громадянином України, але проживає за межами України – відповідні дії здійснює консульська установа або дипломатичне представництво (ст. 282 СК).

Процедура усиновлення на сьогодні регулюється ЦПК. Справи про усиновлення дітей, які проживають на території України, розглядаються районним (міським) судом за місцем проживання усиновлюваної дитини або за місцем проживання заявника.

Усиновлення – це добровільний акт, який може бути проведений тільки на прохання особи, яка бажає усиновити дитину. Це означає, що ніхто не може бути примушений до усиновлення дітей проти своєї волі.

Особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду письмову заяву про усиновлення персонально. Подання заяви через представника не припускається.

Усиновлення пов'язане передусім із волею особи, яка бажає усиновити дитину, і тому будь-яка життєва ситуація може вплинути на його наміри. З огляду на це закон дозволяє такій особі відкликати заяву про усиновлення до набрання чинності рішення суду про усиновлення (ч. 2 ст. 223 СК). Після цього відмова від усиновлення стає неможливою.

Ухвалюючи рішення про усиновлення дитини, суд має враховувати всі обставини, що мають істотне значення, а саме:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище особи, яка бажає усиновити дитину;
- 2) її сімейний стан та умови проживання;
- 3) ставлення до виховання дитини;
- 4) мотиви, на підставі яких особа бажає усиновити дитину;
- 5) мотиви того, чому другий із подружжя не бажає бути усиновлювачем, якщо лише один із подружжя подав заяву на усиновлення;
- 6) особу дитини та стан її здоров'я, ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити;
- 7) взаємини особи, яка бажає усиновити дитину, та дитини, навіть те, як довго ця особа опікується дитиною тощо (ч. 1 ст. 224 СК).

Безумовно, перелік цих обставин не є вичерпним, і суддя може вимагати подання будь-яких інших документів, залучати до участі в справі батьків дитини, саму дитину, яка досягла віку 7 років, інших заінтересованих осіб для того, щоб прийняти правильне рішення.

Тільки при дотриманні всіх умов усиновлення, установлення здатності до цього особи, яка бажає усиновити дитину, , а також



упевненості в тому, що усиновленням будуть забезпечені стабільні та гармонійні умови для життя дитини, суд постановляє рішення, яким оголошує цю особу усиновлювачем дитини.

Перепоною до усиновлення не може слугувати той факт, що особа, яка бажає усиновити дитину, вже має або може народити дитину (ч. 3 ст. 224 СК).

На підставі рішення суду про усиновлення залежно від бажання усиновлювача видається або Свідоцтво про усиновлення, або нове Свідоцтво про народження дитини (ч. 2 ст. 225, ст. 233 СК).

Усиновлення вважається здійсненим у день, коли набрало чинності рішення суду про усиновлення (ч. 1 ст. 225 СК).

*Таємниця усиновлення (ст. 226 – 231 СК).* Після розгляду заяви про усиновлення суд ухвалює рішення, яке відповідно до принципу таємниці усиновлення не проголошується публічно.

СК передбачає два види таємниці усиновлення:

- 1) від інших людей;
- 2) від самої дитини.

Проте особа, яка була усиновлена, має право після досягнення нею 14 років на одержання інформації щодо свого усиновлення (ч. 3 ст. 226 СК).

Таємниця усиновлення забезпечується в такий спосіб:

1) особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення, а також інші особи, яким став відомий факт усиновлення, зобов'язані не розголошувати її (ч. 1 ст. 228 СК);

2) усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини (ст. 227 СК);

3) відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача (виняток – на вимогу правоохоронних органів, суду у зв'язку з цивільною чи кримінальною справою, яка є в їх провадженні) (ч. 2 ст. 228 СК);

4) особа, яка подала заяву про всиновлення, може бути записана матір'ю (батьком) усиновленого (ст. 229 СК);

5) особа, яка подала заяву про всиновлення, може змінити відомості про народження та дату народження дитини (ст. 230 СК);

6) зміна прізвища, імені та по батькові особи, яку всиновлено.

Правило щодо таємниці усиновлення має і винятки:

1) усиновлення дитини, яка є громадянином України, особою, яка є громадянином держави, з якою Україна не має договору про надання правової допомоги, не є таємним, якщо в державі, в якій усиновлювач постійно проживає і в яку має переїхати дитина, усиновлення не є таємним (ст. 285 СК);

2) коли йдеться про таємницю усиновлення, то усиновлювач та дитина не зобов'язуються за законом зберігати в таємниці відомості про усиновлення.

*Правові наслідки усиновлення.* Між усиновлювачем і усиновленою дитиною виникають взаємні особисті і майнові права і обов'язки, які існують між батьками і дітьми, причому не тільки сімейні, а й права і обов'язки, передбачені іншими галузями законодавства (цивільним, житловим, трудовим, пенсійним).

Можна виокремити такі наслідки усиновлення:

1) з моменту здійснення усиновлення, а ним вважається день, коли набрало чинності рішення суду (ч. 1 ст. 225 СК), припиняються особисті та майнові права і обов'язки між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням, за певними винятками;

2) з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яку усиновлено (а в майбутньому – між її дітьми, онуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням;

3) усиновлювачі одержують правовий статус матері, батька, а усиновлені – правовий статус дитини (сина, дочки). Проте у випадках, передбачених законом, дитина зберігає права, які вона мала до усиновлення. Це стосується права на пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вона мала до усиновлення (ст. 234 СК).

### **3. Підстави, порядок та правові наслідки визнання усиновлення недійсним і скасування усиновлення**

Виходячи з того, що усиновлення – це юридичний акт, воно, як і будь-який інший такий акт, що не досягає поставленої мети, може визнаватися недійсним і скасовуватися. Звідси підставами припинення усиновлення є визнання усиновлення недійсним і скасування усиновлення.

Право на звернення до суду з позовом про визнання всиновлення недійсним мають батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

*Недійсність усиновлення.* Залежно від порушень закону, які передували рішенню суду про усиновлення, є дві ситуації:

- 1) усиновлення визнається недійсним;
- 2) усиновлення може бути визнано недійсним.

*Усиновлення визнається недійсним, якщо:*

1) його було проведено без згоди дитини та батьків, якщо така згода була необхідною;

2) усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення).

*Усиновлення може бути визнано недійсним:*

1) якщо його було проведено на підставі підроблених документів;

2) у разі відсутності згоди на усиновлення другого з подружжя, опікуна, піклувальника, закладу охорони здоров'я або навчального закладу;

3) якщо одним із подружжя усиновлено дитину другого з подружжя, усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати з ним шлюбні відносини.

*Правові наслідки визнання усиновлення недійсним (ст. 237 СК).* Усиновлення, визнане недійсним, анулюється з моменту його здійснення, тобто в результаті його анулювання:

1) припиняються права та обов'язки, які виникли раніше і встановлені законом для усиновлювача, його родичів та усиновленої дитини (ч. 2 ст. 237 СК);

2) відновлюються права та обов'язки між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням (ч. 3 ст. 237 СК);

3) дитина, яка не досягла 14 років, за бажанням батьків або інших родичів передається їм, а якщо це неможливо, вона передається на опікування органів опіки та піклування (ч. 4 ст. 237 СК);

4) місце подальшого проживання дитини, яка досягла 14 років, визначається за її згодою (ч. 4 ст. 237 СК);

5) відновлюються прізвище, ім'я та по батькові дитини, які вона мала до усиновлення (ч. 5 ст. 237 СК). За бажанням дитини вона має право надалі іменуватися прізвищем, ім'ям та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням.

Суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, на строк не більш як два роки, якщо дитина не має батьків або батьки не мають змоги її утримувати, за умови, що усиновлювач може надавати матеріальну допомогу.

*Скасування усиновлення.* Скасування усиновлення – теж одна з підстав припинення усиновлення, яку можна розглядати як правоприпинюючий і одночасно правовідновлюючий юридичний факт.

Право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення мають батьки, усиновлювач, опікун, піклувальник, орган опіки та піклування, прокурор, а також усиновлена дитина, яка досягла 14 років.

Скасування усиновлення відбувається тільки за рішенням суду.

*Умови скасування усиновлення:*

1) коли воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує її сімейного виховання;

2) дитина страждає на недоумство, психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;

3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Скасування усиновлення не припускається після досягнення дитиною повноліття за винятком тих випадків, коли протиправна поведінка усиновленого (усиновлювача) загрожує життю, здоров'ю усиновлювача (усиновленого) або інших членів сім'ї.

Крім цього, усиновлення повнолітньої особи може бути скасоване судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися.

Усиновлення скасовується від дня, коли набрало чинності рішення суду.

*Правові наслідки скасування усиновлення.* У разі скасування усиновлення настають такі правові наслідки:

1) припиняються на майбутнє права та обов'язки, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами (ч. 1 ст. 239 СК);

2) відновлюються права та обов'язки між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням (ч. 2 ст. 239 СК);

3) дитина передається за бажанням батьків або інших родичів їм, а якщо це неможливо – вона передається на опікування органів опіки та піклування (ч. 3 ст. 239 СК);

4) якщо в разі скасування усиновлення на тій підставі, що воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує її сімейного виховання, дитина не передається батькам, за нею зберігається право на проживання в жилому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення (ч. 4 ст. 239 СК);

5) дитина має право на збереження прізвища, імені та по батькові, які вона одержала у зв'язку з усиновленням. За бажанням дитини їй присвоюється прізвище, ім'я, по батькові, які вона мала до усиновлення (ч.5 ст. 239 СК).

Суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу.

#### **4. Поняття, порядок встановлення та припинення опіки та піклування над дітьми**

Основними нормативними актами, які регулюють питання опіки та піклування, є Конституція, СК, ЦК, Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р., Правила опіки та піклування, міжнародні угоди та договори.

Стаття 55 ЦК закріпила основне завдання опіки та піклування, яке полягає в тому, що вона встановлюється з метою забезпечення особистих немайнових і майнових інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки.

Опіка і піклування встановлюються над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківських прав (ч.1 ст. 243 СК). Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування – над дитиною від 14 до 18 років.

Відповідно до ч. 3 ст. 243 СК опіка, піклування над дитиною встановлюються органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених ЦК.

У сімейному праві опіка та піклування розглядаються як передача дітей, позбавлених батьківського піклування, іншим особам з метою виховання та захисту їхніх майнових і особистих прав (В. Борисова).

До опікунів і піклувальників сімейним законодавством висуваються такі вимоги:

- 1) повноліття і дієздатність особи;
- 2) особисті якості, здатність до виховання дитини, ставлення до неї.

Не може бути опікуном, піклувальником дитини особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, особа, позбавлена батьківських прав, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

- 1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
- 2) на забезпечення їй умов для всебічного розвитку, освіти, виховання;
- 3) на збереження прав користування житлом, в якому вона проживала до встановлення опіки або піклування;
- 4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

На опікуна, піклувальника законодавець, у свою чергу покладає обов'язок виховувати дитину, піклуватися про стан її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти (ч. 1 ст. 249 СК).

Цивільні права та обов'язки опікуна, піклувальника встановлюються ЦК.

## **5. Поняття, підстави виникнення та припинення патронату**

Патронат походить від латинського слова *patronatus*, що у Стародавньому Римі означало форму покровительства, опіку. Відповідно до ст. 252 СК можна виокремити такі підстави виникнення патронатних відносин:

- 1) визнання дитини сиротою або такою, що позбавлена батьківського піклування з інших обставин;
- 2) укладення договору про патронат;
- 3) передача дитини на виховання в іншу сім'ю (патронатного вихователя).

Відносини патронату виникають на підставі договору про патронат, який укладається між органом опіки та піклування і особою, яка бере на виховання дитину (патронатний вихователь). При цьому законодавець передбачає необхідність отримання згоди дитини на передачу її в сім'ю патронатного вихователя (ст. 253 СК).

Договір про патронат є строковим, оскільки припиняється в будь-якому разі із досягненням дитиною 18 років, а також оплатним. Патронатний вихователь виконує свої обов'язки за плату, розмір якої визначається за його домовленістю з органом опіки та піклування (ст. 254 СК).

Згідно зі ст. 255 СК обов'язки патронатного вихователя такі:

- 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Сімейним законодавством не визначається форма договору про патронат, але слід вважати, що цей договір необхідно укладати в письмовій формі (окремі автори пропонують посвідчення в нотаріальному порядку).

## **6. Прийомна сім'я. Дитячий будинок сімейного типу**

*Прийомна сім'я.* Прийомна сім'я є однією з форм влаштування на виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Умови створення та особливості функціонування прийомних сімей передбачені постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 26.04.2002 р. № 565.

Прийомні сім'ї виникли у Сполучених Штатах Америки у зв'язку з нестачею родин для всиновлення дітей, а згодом швидко поширилися в Англії та в інших країнах Європи.

Влаштування у прийомну сім'ю дитини спрямоване на реалізацію її права зростати в сімейному оточенні.

Відповідно до ст. 256-1 СК прийомною є сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомна сім'я створюється районною, районною в містах Києві та Севастополі держадміністраціями, виконавчим комітетом міської ради (ст. 256-4 СК).

Прийомними батьками можуть бути подружжя або особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (ч. 1 ст. 256-2 СК). Прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікун або піклувальник.

На влаштування дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, у прийомну сім'ю потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити (ч. 1 ст. 256-3 СК).

Прийомні діти мають право підтримувати особисті контакти з батьками та іншими родичами, крім випадків, коли це може завдати шкоди їхньому життю, здоров'ю чи моральному вихованню.

Прийомні діти виховуються і проживають у прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі навчання у професійно-технічних, вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації – до його закінчення (ч. 3 ст. 256-3 СК).

Після влаштування у прийомну сім'ю за дітьми зберігається право на отримання аліментів, пенсій, інших соціальних виплат, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника, які вони мали до влаштування у прийомну сім'ю. Ці кошти перехо-



дять у розпорядження прийомних батьків і витрачаються ними на утримання прийомних дітей.

*Дитячий будинок сімейного типу.* Дитячий будинок сімейного типу – це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

За своїм змістом інститути прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу схожі. Суттєва відмінність полягає в кількості дітей, яких беруть на виховання, а також в умовах створення та функціонування дитячого будинку сімейного типу.

Дитячий будинок сімейного типу створюється районною, районною в містах Києві та Севастополі держадміністраціями, виконавчим комітетом міської ради (ст. 256-4 СК).

Умови створення та особливості функціонування будинків сімейного типу передбачено постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26.04.2002 р. №564.

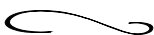
Батьками-вихователями можуть бути подружжя або окрема особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, для виховання та спільного проживання.

Вихованці виховуються і проживають у будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі навчання в професійно-технічних, вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації – до його закінчення (ч. 3 ст. 256-7 СК).

### **Контрольні питання**



1. Хто може бути усиновлювачами і усиновленими?
2. Назвіть осіб, які не можуть бути усиновлювачами.
3. Розкрийте правові наслідки скасування усиновлення.
4. В яких випадках встановлюється опіка і піклування над дітьми?
5. У чому полягає сутність патронату як форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування?
6. Розкрийте особливості прийомної сім'ї та дитячого будинку сімейного типу. У чому полягає відмінність між ними?



1. Особисті немайнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів.
2. Майнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів.

### **1. Особисті немайнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів**

Особисті немайнові права – це права нематеріального змісту, які мають особистісний характер.

Коло немайнових прав членів сім'ї та родичів можна поділити на три види:

1) *право на спілкування*. Баба, дід, прабаба, прадід мають право на спілкування зі своїми внуками, правнуками (ч. 1 ст. 257 СК). Законодавча підтримка права діда з бабою на спілкування з онуками зумовлена, передусім, педагогічною метою: надати можливість дитині отримати належне виховання. Проте якщо таке спілкування негативно впливає на неповнолітніх онуків, органи опіки та піклування можуть заборонити таке спілкування як тимчасово, так і постійно.

Крім зазначених осіб, законом також встановлено права та обов'язки для братів та сестер на спілкування з їхніми рідними (повнорідними, неповнорідними) братами та сестрами (ст. 259 СК);

2) *право на виховання*. Баба, дід, прабаба, прадід мають право брати участь у вихованні своїх онуків, правнуків. Батьки та інші особи, з якими проживає дитина, не мають права перешкоджати у здійсненні бабою, дідом, прабабою, прадідом своїх прав щодо виховання внуків, правнуків (ч. 1, 2 ст. 257 СК).

Мачуха і вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою мають право брати участь у їхньому вихованні (ст. 260 СК);

3) *право на захист*. Дід та баба мають право на захист онуків шляхом:

а) самозахисту (ч. 1 ст. 258 СК). Мають право на самозахист онуків незалежно від наявності матері, батька дитини. Окрім того,

баба, дід мають право на самозахист онуків від їхніх батьків у разі невиконання ними своїх обов'язків;

б) шляхом звернення до органу опіки та піклування або до суду (ч. 2 ст. 258 СК).

Тобто баба і дід мають право на захист прав та інтересів їхніх онуків від порушень та протиправних діянь.

Як дід та баба, так і аналогічно сестра, брат, мачуха, вітчим за ст. 262 СК мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки. Ці самі особи з метою захисту прав та законних інтересів малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки, мають право звертатися до органу опіки та піклування або до суду.

## **2. Майнові правовідносини інших членів сім'ї та родичів**

Чинне сімейне законодавство до майнових прав та обов'язків інших членів сім'ї та родичів відносить, як правило, аліментні правовідносини між чітко визначеним колом осіб, тобто відносини із взаємного матеріального утримання.

Так, СК покладає обов'язки з утримання конкретних осіб не тільки на батьків, повнолітніх дітей, дружину, чоловіка (у тому числі колишніх), а й на інших членів сім'ї та родичів. Зокрема, право на отримання аліментів чинне законодавство надає: 1) неповнолітнім і непрацездатним братам та сестрам; 2) неповнолітнім онукам; 3) непрацездатним діду, бабі, прабабі, прадіду, 4) непрацездатним мачусі, вітчиму; 5) непрацездатним пасинкам, падчеркам; 6) непрацездатним фактичним вихователям; 7) неповнолітнім вихованцям. Слід зазначити, що цей перелік суб'єктів є вичерпним.

Підставою виникнення таких зобов'язань можуть бути: 1) родинні зв'язки між одержувачем аліментів та платником; 2) відносини свояцтва (вітчим, мачуха, падчерки, пасинки); 3) фактичне утримання і виховання неповнолітніх сторонніми особами.

### **Контрольні питання**



1. Які особисті немайнові права інших членів сім'ї та родичів ви знаєте?

2. Хто з інших членів сім'ї та родичів має право на утримання?



---

## НОРМАТИВНІ АКТИ ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

---



### *Нормативні акти*

1. *Декларація* про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок, затверджена Постановою Верховної Ради України від 05.03.1999 року //Відомості Верховної Ради. – 1999. – 17. – 129 с.

2. *Декрет* Кабінету Міністрів України від 21.01.1993 року «Про державне мито» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 13. – 113 с.

3. *Загальна* декларація прав людини від 10.12.1948 року // [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

4. *Закон* України «Про органи реєстрації актів громадянського стану» від 24.12.1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 14. – 78 с.

5. *Закон* України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 року// Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – 70 с.

6. *Закон* України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – 142 с.

7. *Закон* України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 6. – 147 с.

8. *Закон* України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 р. // Відомості Верховної Ради. – 2005. – №32. – 422 с.

9. *Інструкція* про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 року// Офіційний вісник України. – 2004. – № 1.

10. *Кодекс* законів про шлюб та сім'ю від 20 червня 1969 р. //Відомості Верховної Ради УРСР. – 1969. – №26. – 204 с.

11. *Конвенція ООН про права дитини* від 20.11.1989 року //Зібрання чинних міжнародних договорів України – 1990. – № 1. – 205 с.

12. *Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок* від 18.12.1979 року // Бібліотечка голови профспілкового комітету від 10.05.2005 – № 5.

13. *Конвенція ООН про захист основних прав людини і основних свобод* від 04.11.1959 року // Офіційний вісник України від 16.04.1998. – № 13. – 270 с.

14. *Конституція України* від 28 червня 1996р. //Відомості Верховної Ради. – 1996. – №30. – 184 с.

15. *Концепція державної сімейної політики*, затверджена постановою Верховної Ради України від 17.09.1999 року // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 46–47. – 404 с.

16. *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права* від 16.12.1966 року / Українська Правнича Фундація. – К. : Право, 1995. – 40 с.

17. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права* від 16.12.1966 року// [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

18. *Перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів*, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26.02.1993 року №146 // [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua).

19. *Положення про дитячий будинок сімейного типу*, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 року №564 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18.

20. *Положення про прийомну сім'ю*, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 року №565 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 18.

21. *Положення про порядок зміни, доповнення, поновлення, анулювання актових записів цивільного стану*, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 26.09.2002 року №86/5 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 40.

22. *Порядок здійснення добровільного медичного обстеження осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу*, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 року // Офіційний вісник України. – 2002. – № 47.

23. *Порядок розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи*, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 р. // Урядовий кур'єр від 25.07.2007 року.

24. *Правила опіки та піклування*, затверджені Наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерством освіти України, Міністерством охорони здоров'я, Міністерством праці та соціальної політики України від 26.05.1999 року № 34/166/131/88 // Офіційний вісник України від 16.07.1999. – № 26. – 115с..

25. *Правила реєстрації актів цивільного стану в Україні*, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42.

26. *Сімейний кодекс України* від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 21–22. – 135 с.

27. *Умови та порядок штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення*, затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 04.02.1997 року// Офіційний вісник України. – 1997. – № 10.

28. *Цивільний кодекс України* від 16 січня 2003 р. // Голос України. – 2003. – № 45–48.



### **Рекомендована література**

29. *Антошкіна В.* Договірне регулювання відносин з надання утримання між подружжям (колишнім подружжям)// *Право України*. – 2004. – №11. – С.79–80.

30. *Антошкіна В.* Договір про поділ майна подружжя, що є об'єктом права спільної сумісної власності // *Право України*. – 2005. – №8. – С.75–78.

31. *Байдалакіна А.* Теоретичні проблеми визначення поняття «сім'я» в умовах розвитку суспільних наук // *Підприємництво, господарство і право*. – 2007. – №2(135). – С.52–55.

32. *Васильєв С.* Припинення шлюбу: історико-правовий аспект// *Право України*. – 1998. – № 2. – 98–99.

33. *Гриняк А.* Шлюбний договір як підстава виникнення спільної власності подружжя // *Підприємництво, господарство і право*. – 2007. – №2(134). – С.47–49.

34. *Євко В.Ю.* Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування : історичний аспект// *Право України*. – 2001. – № 8. – С.107–108.

35. Дзера О.В., Індиченко С.П., Гопанчук В.С., Савченко Л.А. Сімейне право : навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів. – К. : Вентурі, 1997. – 272 с.

36. Кидалова А. Обов'язки та права батьків щодо виховання та розвитку дитини : окремі проблеми// Право України. – 2004. – № 3. – С. 88–89.

37. Короткова Л., Віхров О. Сімейне право України (історичний огляд)// Право України. – 1994. – № 11–12. – С.47–48.

38. Красицька Л. Визначення походження дитини при застосуванні форм репродуктивної медицини за законодавством України // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №7. – С.31–33.

39. Лепех С.М. Інститут сепарації : проблеми застосування // Право України. – 2003. – № 3. – С.128–129.

40. Лозова Г. Цивілістичні та сімейно-правові характеристики змісту шлюбного договору// Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №2(134). – С.44–46.

41. Мазур О.С. Сімейне право України : навч. посіб. для дистанційного навчання. – К. : Ун-т «Україна», 2005. – 116 с.

42. Миронова Г. Моральні засади Сімейного кодексу України // Право України. – 2004. – №4. – С.99–102.

43. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є.О. Харитонова. – Харків. : ТОВ «Одіссей». – 2006. – 552 с.

44. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2003. – 464 с.

45. Павлова Л. Реалізація природного права на шлюб, сім'ю, материнство та батьківство // Право України. – 2004. – №11. – С. 46–49.

46. Панова Л. До питання про умови укладення шлюбу // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №12. – С. 32–34.

47. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України : Науково-практичний коментар. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.

48. Сімейне право України : підручник / за ред. Гопанчука В.С. – К. : Істина, 2002. – 304 с.

49. Сімейне право України : підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова [та ін.]; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 264 с.

50. Сімейне право України : навч. посіб. / за ред. Є.О. Харитонова. – К. : Істина, 2008. – 200 с.

51. *Сімейний кодекс України* : Науково-практичний коментар /за заг. ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2008. – 1248с.

52. *Сташків Б.* Види матеріального забезпечення непрацездатних за сімейним законодавством // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – №7. – С.28–32.

53. *Токарева В.І.* Сімейне право. : практикум. – К. : Знання, 2007. – 284 с.

54. *Хачатрян В.* Колізійні питання шлюбно-сімейних відносин у міжнародному приватному праві // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №12. – С. 39–43.

55. *Червоний Ю. С., Калітенко О. В., Волосатий Г.С., Труба В.І.* Сімейне право України : підручник для студентів вищ. навч. закладів / Ю.С. Червоний (ред.). – К. : Істина, 2004. — 400с.





*Навчальне видання*

ОНИЩЕНКО Ольга Вікторівна

## СІМЕЙНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

Редактор *Л.П. Бондаренко*

Технічний редактор *А.І. Лавринович*

Коректор *Л.М. Романова*

Комп'ютерна верстка *Л.А. Шевченко*

Підп. до друку 19.02.09. Формат 60х84/16. Папір офс.

Офс. друк. Ум. друк арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 7,0.

Тираж 300 пр. Замовлення №. 40-1. Вид. № 08–243.

Видавництво Національного авіаційного університету «НАУ-друк»

03680, Київ - 58, проспект Космонавта Комарова 1.

Свідectво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07. 2002